

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA

XIII

2013

Číslo 4

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

XIII
2013
4

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2014

Redakční rada

Předseda: PhDr. Jan Šír, Ph.D.

Výkonná redakce: PhDr. Lucie Filipová, Ph.D.

Interní členové/redakční kruh: PhDr. Jan Bečka, Ph.D., doc. PhDr. Miloš Calda, PhDr. Ota Konrád, Ph.D., doc. PhDr. Michal Kubát, Ph.D., PhDr. Ondřej Matějka, PhDr. Tomáš Nigrin, Ph.D., prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc., doc. PhDr. Luboš Švec, CSc., doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc.

Externí členové: Prof. Marek Bankowicz (Uniwersytet Jagielloński), Prof. Dr. Christoph Boyer (Universität Salzburg), Prof. Crister Garrett (Universität Leipzig), prof. PhDr. Jiří Kocian, CSc. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. PhDr. Jan Křen, DrSc. (emeritní profesor moderních dějin), doc. PhDr. Ilja Lemeškin, Ph.D. (FF UK), Prof. Iain McLean (Nuffield College, Oxford University), Prof. Dr. Marek Nekula (Universität Regensburg), Prof. Dietmar Neutatz (Albert-Ludwigs-Universität Freiburg), Prof. Alan Butt Phillip (Bath University), Prof. James F. Pontuso (Hampden-Sydney College), Prof. Jacques Rupnik (Science Po, Paris), doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D. (Ústav dějin Univerzity Karlovy a Archiv Univerzity Karlovy), PhDr. Oldřich Tůma, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR), prof. Dr. Wolfgang Wessels (Universität zu Köln)

Elektronická verze: <http://stuter.fsv.cuni.cz>

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

ISSN 1213-4449 (Print)

ISSN 2336-3231 (Online)

OBSAH

Editorial	7
Studie	9
Židovská kultura v Polsku po roce 1945: obnova neobnovitelného MICHAELA KŮŽELOVÁ	11
„Nejnebezpečnější pozůstatek kanibalismu“. Stalinský antisemitismus v letech 1948 až 1953 KATEŘINA ŠIMOVÁ	33
Recenze	57
O autorech	71
Pokyny pro autory	73

EDITORIAL

Vážení čtenáři,

předkládáme Vaší pozornosti poslední, monotematické číslo čtvrtletníku *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia* za rok 2013.

Svazek obsahuje, mimo jiné, dvě originální studie přibližující v českém prostředí pořád spíše jen málo frekventované otázky z oblasti moderních dějin Židů zemí střední a východní Evropy.

V prvním příspěvku nás Michaela Kůželová zavede do prostředí sousedního Polska v období po roce 1945. Studie podává koncizní přehled vývoje poválečné polské židovské kultury v kontextu vyrovnávání se zátěží holokaustu, počínající sovětzice společnosti, rostoucí emigrace a ožívování předválečných tradic. Ukazuje, že jakkoli byly tyto snahy o obrodu kulturní autonomie polského židovstva – přinejmenším zčásti – úspěšné, nejpozději do poloviny 50. let většina židovských kulturních institucí stejně zanikla a hlavní představitelé umění, spisovatelé a básníci jidiš z Polska vycestovali.

V druhém příspěvku nás již Kateřina Šimová přenáší o několik stovek kilometrů dál na východ, a sice do Moskvy v období vrcholící protižidovské kampaně let 1948 až 1953. Studii uvozuje kritickým přehledem existujících pramenů, dokumentárních edicí a literatury k problematice tzv. státního antisemitismu v Sovětském svazu na sklonku vlády Josifa Vissarionoviče Stalina. Totalitní povahu sovětské státní mašinerie pozdně stalinské epochy exemplifikuje pak na pozadí tří významných událostí té doby – jmenovitě rozprášení Židovského antifašistického výboru, boje proti tzv. kosmopolitismu a konečně soudního procesu s „vrahy v bílých pláštích“, strůjci tzv. lékařského spiknutí proti vrcholným funkcionářům svazové komunistické strany.

Věříme, že četba předkládaného svazku naplní Vaše očekávání, a nechtě poslouží také jako zdroj inspirace.

Za redakční radu,
Jan Šír

STUDIE

ŽIDOVSKÁ KULTURA V POLSKU PO ROCE 1945: OBNOVA NEOBNOVITELNÉHO¹

MICHAELA KŮŽELOVÁ

Abstract

Jewish Culture in Poland after 1945: A Renewal of the Non-Renewable

This study examines the revival of Jewish culture in Poland after the Second World War in the context of the Holocaust, Communism, emigration and the pre-war cultural traditions of Polish Jews. Although the majority of Polish Jews were killed during the Holocaust, several survivors strove to restore Jewish culture in post-war Poland. These efforts were partly and temporarily successful. During the second half of the 1940s, Polish Jews enjoyed cultural autonomy and they controlled their own cultural institutions. Nevertheless, in the early 1950s, this autonomy was abolished, many Jewish institutions were closed, and the majority of Polish Jewish artists, writers and poets emigrated.

Keywords: Poland, Jews, Culture, Holocaust, Communism

Úvod

„Není již, není v Polsku židovských městeček...“² – zní první verš básně *Elegia miasteczek żydowskich* [Elegie židovských městeček] polského básníka židovského původu Antoni Słonimského z roku 1947. Antoni Słonimski strávil válku v Paříži a Londýně a po jejím konci se vrátil zpět do Polska. Pokračoval zde ve své literární tvorbě – psal ovšem v polštině a jeho básně se staly součástí kánonu polské poezie. Po válce se ale do Polska vraceli také židovští umělci a spisovatelé tvořící v jidiš, kteří se snažili židovskou kulturu v Polsku obnovit. Bylo to ale možné, poté co byla

¹ Článek vznikl v rámci specifického vysokoškolského výzkumu SVV 260 114 Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

² Antoni Słonimski, *Poezje zebrane* (Warszawa: PWN, 1970), 495.

většina polských Židů³ během druhé světové války zavražděna a mnozí z těch, kteří holocaust přežili, už v Polsku žít po válce nechtěli? Následující studie se snaží analyzovat obnovu poválečné židovské kultury⁴ v Polsku nejen v kontextu dědictví holocaustu, ale také v kontextu nastupující komunistické ideologie, emigrace přeživších Židů a konečně také tradice polské předválečné židovské kultury. Byla to právě vzájemná interakce těchto čtyř faktorů, která určila podobu polské židovské kultury po druhé světové válce.

Téma poválečné židovské kultury v Polsku se v menší či větší míře objevuje v pracích autorů zabývajících se osudy polských Židů po roce 1945. Jsou to například práce Aliny Cały,⁵ Bożeny Szaynokové,⁶ Grzegorze Berendta⁷ či nedávno vydaný sborník *Następstwa zagłady Żydów* [Následky vyhlazení Židů].⁸ V poslední době vyšlo rovněž několik publikací věnujících se konkrétně židovské kultuře v tomto období. Jedná se zejména o sborník *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce* [Studie z dějin jidiš kultury v poválečném Polsku]⁹ či o práci Magdaleny Ruty *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie* [Bez Židů? Jidiš literatura v PLR o vyhlazení, Polsku a komunismu].¹⁰ Ze začátku 90. let pak pochází syntéza Rafała Żebrowského a Zofie Borzymińskiej *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX. wieku* [Po-lin. Kultura polských Židů ve 20. století].¹¹ Cílem následující studie je však kromě organizačního a tematického popisu poválečné židovské kultury také analýza rolí, jakou při jejím utváření holocaust, komunismus, emigrace a předválečná tradice sehrály. Časově

³ V textu se používá označení „Žid“ (tedy s velkým počátečním písmenem, stejně jako v polštině) vzhledem k tomu, že v Polsku byli Židé nejčastěji vnímáni nejen jako náboženská menšina, ale zejména jako národnostní menšina.

⁴ Kultura se zde rozumí v užším významu jako umělecká tvorba v oblasti literatury, divadla, hudby či výtvarného umění.

⁵ Alina Cała a Helena Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe* (Warszawa: ŻIH, 1997).

⁶ Bożena Szaynok, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950* (Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000).

⁷ Grzegorz Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów towarzystwa społeczno-kulturalnego Żydów w Polsce* (Gdańsk: Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, 2006).

⁸ Feliks Tych a Monika Adamczyk-Grabowska, eds., *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010* (Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marie Curie-Skłodowskiej, ŻIH, 2011).

⁹ Magdalena Ruta, ed., *Nusech Pojln. Studia z dziejów kultury jidysz w powojennej Polsce* (Kraków, Budapest: Wyd. Austeria, 2008).

¹⁰ Magdalena Ruta, *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie* (Kraków: Wyd. Austeria, 2012).

¹¹ Rafał Żebrowski a Zofia Borzymińska, *Po-lin. Kultura Żydów polskich w XX. wieku* (Warszawa: Amaran, 1993).

se studie zaměřuje především na období od konce druhé světové války do začátku 50. let, kdy byla většina židovských organizací v Polsku zrušena či zestátněna.

Polin

Židé se v Polsku (v jidiš a hebrejštině nazývaném Polin – podle lidové etymologie „zde spočinout“) začali usídlvat v době křížových výprav v 11. a 12. století. Po staletí se zde těšili poměrně širokým svobodám a autonomií, v polovině 17. století tak zdejší židovská populace dosahovala již půl milionu.¹² V tomto období můžeme také hledat kořeny novodobé polské židovské kultury. V 16. století, v období zlatého věku Rzeczpospolity, začala vznikat centra rabínské nauky vycházející ze studia Tóry a Talmudu a byly otevřeny první tiskárny. Vedle náboženské literatury (psané v hebrejštině) se začala rozvíjet rovněž literatura populární v jidiš. Nejčastějším motivem textů byly adaptace biblických příběhů. Rozvíjela se též specifická židovská architektura – synagogy byly stavěny pod vlivem tehdy módních evropských vzorů i tradičních místních forem.¹³

Židovské osvícenství (*haskala*) podnítilo v prvních desetiletích 19. století šíření hebrejské literatury, znalost hebrejského jazyka však nebyla mezi polskými Židy příliš rozšířena.¹⁴ Větší ohlas tak měl rozvoj literatury v jidiš. Zasloužil se o ni v druhé polovině 19. století především Szalom Abramowicz¹⁵ (Mendele Mojcher Sforim), v Polsku přezdívaný jako „otec literatury jidiš“. Následovali ho další slavní židovští autoři, například Szalom Rabinowicz (Szolem Alejchem) či Izaak Lejbusz Perc. Na počátku 20. století se začalo rozvíjet také židovské divadlo i film. Filmovými hvězdami se tehdy staly například Berta Kalisz a Peppi Littman. Proslulá herečka Ester Rachel Kamińska pak byla nejvýraznější představitelkou židovské divadelní scény.¹⁶ V malířství 19. století vynikali například Maurycy Gottlieb či Aleksander Lesser.

Zlatý věk židovské kultury v Polsku připadá na meziválečné období. Židé se tehdy stali druhou největší národnostní menšinou¹⁷ obnoveného polského státu –

¹² Arthur J. Wolak, *Forced out. The Fate of Polish Jewry in Communist Poland* (Tuscon: Fenestra Books, 2004), 20.

¹³ Hanna Węgrzynek, „Kultura“, in *Historia Żydów Polskich. Polityka*. Wydanie specjalne 3/2013, 29–34.

¹⁴ Marcin Wodziński, „Koniec starego świata“, in *Historia Żydów Polskich*, 77.

¹⁵ V textu se uvádí polská transkripce jmen a názvů v jidiš, protože polský přepis býval často používán jako druhé oficiální pojmenování (zejména u organizací a periodik).

¹⁶ Wodziński, „Koniec starego świata“, 77.

¹⁷ Židům v Polsku však nebyla přiznána skupinová národnostní práva (nebyli oficiálně uznáni jako národnostní menšina, a neměli tedy národnostně-kulturní autonomii), byla jim ale přiznána

tvorili zhruba desetinu jeho obyvatelstva. Většina židovské společnosti žila ve svém vlastním světě, metaforicky přezdívaném jako „židovská ulice“ (*ulica żydowska*), přičemž kultura byla její neoddelitelnou součástí. Jedním z charakteristických rysů meziválečné židovské kultury v Polsku byla její trojjazyčnost (jidiš, hebrejšтина a polština). Tradičně byl hebrejský jazyk v prostředí polských Židů spojen s náboženským životem (liturgický jazyk) a ovládali ho zejména vzdělaní Židé, zatímco nevzdělaní Židé často nerozuměli ani textu modliteb. Naopak jidiš plnil roli jazyka světského každodenního života a folkloru.¹⁸ Polština pak byla využívána jako jazyk obchodu a komunikace s místními úřady. Kromě těchto odlišných funkcí, které jednotlivé jazyky plnily, bylo jejich používání i vyjádřením určitého názoru či kulturní koncepce. Hebrejská kultura byla spjata především s myšlenkou sionismu, zatímco jidiš se pojilo se světským přístupem a spíše levicovými proudy (včetně komunismu) a polská kultura pak většinou s asimilací.

V meziválečném Polsku se rozvíjela zejména literatura v jidiš. Z mnoha autorů písičích v židovském jazyce lze zmínit Icyka Mangera či pozdějšího nositele Nobelovy ceny Isaaka Bashevisa Singera. O roli jidiš v židovské kultuře svědčí i fakt, že Židovská sekce PEN Clubu, která vznikla ve 20. letech z iniciativy polských Židů, reprezentovala právě literaturu v jidiš. Navíc z 3,5milionové židovské menšiny v předválečném Polsku hovořilo jidiš až 90 %, ¹⁹ zatímco hebrejštinu ovládalo méně než 10 %. ²⁰ Rozvíjela se však rovněž literatura hebrejská: poezii tvořili například Icchak Kacnelson či Matitjahu Szoham, prózu pak Dawid Fryszman a Eliezer Steinman. Také v tisku bylo možné vyzorovat rozkvět židovské literatury: v letech 1924–1939 například vycházely Literarisze Bleter, ve kterých byly publikovány jak recenze a eseje, tak i poezie a próza soudobých autorů. ²¹ Židovští spisovatelé psali nejen v jidiš či hebrejsky, ale rovněž polsky. Část z nich se ve

individuální národnostní práva (jednotlivcům coby členům menšinové skupiny). Srov. Jolanta Żyndul, „Nadzieje i rozczarowania“, in *Historia Żydów Polskich*, 82–83.

¹⁸ Irena Hurwic-Nowakowska, *Żydzi Polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej* (Warszawa: Wyd. IFiS PAN, 1996), 95; Magdalena Ruta, „Poyln, Poyln: Few Remarks on the Last Chapter of Yiddish Culture in Poland (1945–1968)“, *Kwartalnik Historii Żydów*, č. 3 (2013): 548.

¹⁹ Magdalena Ruta, „Nusech Poyln' czy Jecijes Poyln'? Literackie dyskusje nad żydowską obecnością w powojennej Polsce (1945–1949)“, *Kwartalnik Historii Żydów*, č. 2 (2013): 272.

²⁰ Při sčítání lidu v roce 1931 jidiš jako svůj rodný jazyk uvedlo 2 489 000 Židů (80 %), k hebrejštině se přihlásilo 243 500 Židů a polštinu jako svůj první jazyk deklarovalo 371 800 osob židovského vyznání. Srov. Hurwic-Nowakowska, *Żydzi Polscy*, xii. Hebrejský jazyk se ale v běžném životě téměř nepoužíval. Jeho uvedení při sčítání lidu mělo spíše deklarativní charakter – přihlášení k myšlence sionismu, a proto byl pravděpodobně počet Židů znajících hebrejský jazyk ještě nižší. Při sčítání se navíc mohl uvést pouze jeden jazyk, což mimo jiné nezohledňovalo vícejazyčnost Židů, která byla častým jevem (např. znalost jidiš i polského jazyka). Údaje ze sčítání tak mohou sloužit pouze orientačně.

²¹ Alina Molisak, „Kręgi kultury“, in *Historia Żydów Polskich*, 94.

svých textech zaměřovala především na židovskou tematiku (např. Maurycy Szymel), v pracích asimilovaných autorů se tato tematika objevovala již méně (např. Antoni Słonimski, Julian Tuwim či Adam Ważyk). Po první světové válce také vznikaly skupiny spisovatelů a umělců inspirované moderními směry, z nichž zřejmě nejznámější bylo Jung Jidysz – „jedno z nejdůležitějších a nejvíce tvůrčích uměleckých židovských seskupení“,²² které působilo v letech 1919–1921 v Lodži a sdružovalo zejména avantgardní židovské spisovatele a umělce tvořící pod vlivem expresionismu.

V meziválečném období došlo také k rozmachu židovského divadla. Dcera Ester Rachel Kamińskiej, Ida, založila se Zygmuntem Turkowem Warszewer Jidyszer Kunstteater, jedno z mnoha židovských divadel druhé Rzeczpospolity. Největší divadelní událostí pak bylo nastudování dramatu Szymona Anského Dybuk²³ v roce 1920 v divadle Elizeum režisérem Dawidem Hermanem.²⁴ Dybuk byl poté v roce 1937 zfilmován (v jidiš) a stal se nejznámějším meziválečným židovským filmem. Právě na období druhé poloviny 30. let připadá zlatá éra židovského filmu: jen v letech 1936–1939 bylo v jidiš natočeno devět hraných filmů a mnoho dokumentů.²⁵

Vedle literatury, divadla a filmu vynikali polští Židé také v dalších uměleckých odvětvích. V hudbě se mezi nejvýraznější osobnosti řadili Władysław Szpilman²⁶ či Jerzy Petersburski. Z židovských malířů se pak proslavili Jankiel Adler či Jonasz Stern, část z nich již před první světovou válkou působila v Paříži (Eugeniusz Zak, Moïse Kisling aj.).

Meziválečné Polsko se svou židovskou menšinou tak bylo vedle Sovětského svazu a Spojených států jedním z center jidiš kultury na světě.²⁷ Asimilovaní Židé pak sice tvořili nejčastěji v polštině a svým dílem ovlivňovali a obohacovali zejména polskou kulturu, i v jejich tvorbě se však v menší či větší míře odrážela židovská tematika a naopak činnost židovských spisovatelů a umělců byla mnohdy ovlivněna vlivy polskými. Vznikla zde proto specifická kultura polských Židů mísící v sobě židovské prvky s polskými.

Židovští umělci tvořili a vystupovali ještě v prvních letech německé okupace, a to i navzdory vytvoření a následnému uzavření ghatt. Zejména v ghettech velkých

²² Renata Piątkowska, „Żydowskie życie artystyczne po Zagładzie“, in *Następstwa zagłady Żydów*, 341.

²³ Dybuk (psáno též dybbuk) je podle židovských legend duch zemřelého, který nemůže nalézt pokoje a vstupuje do těla živé osoby.

²⁴ Jolanta Żyndul, „Ulica żydowska“, in *Historia Żydów Polskich*, 93.

²⁵ Ibid.

²⁶ Jeho osudy jsou motivem filmu Romana Polańskiego *Pianista* (2002).

²⁷ Jerzy Tomaszewski, „Niepodległa Rzeczpospolita“, in *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* (Warszawa: PWN, 1993), 255.

měst se Židé snažili organizovat a podporovat kulturní dění. Ve varšavském ghettu tak působilo až sedm divadel, symfonický orchestr v čele s Szymonem Pullmanem, i mnoho pěveckých sborů. Zde psal své básně Władysław Szlengel, zpívala Wiera Gran a malovala Gela Seksztajn. Kromě toho zde působilo mnoho dalších židovských umělců. Kultura kvetla v místech, jako byla Melody Palace, divadlo Femina, Café Sztuka či Umělecká hospoda (*Gospoda artystyczna*) na ulici Orła č. 6, kde se scházeli židovští malíři, sochaři či spisovatelé a pořádaly se koncerty, výstavy a recitační setkání.²⁸ V roce 1940 historik Emanuel Ringelblum inicioval založení Ústřední zábavní komise (*Centralna komisja imprezowa*), v prosinci 1942 dokonce vznikla nelegální Židovská kulturní organizace (YIKOR), jedním z jejíchž iniciátorů byl opět Ringelblum. Některá umělecká díla a svědectví o kulturním životě varšavského ghetta se dochovala právě díky Ringelblumovi, jenž archivoval mimo jiné různé literární texty, plakáty či obrazy Gely Seksztajn.²⁹ Rovněž Židé z lodžského ghetta nerezignovali na kulturní život. Nacházel se zde mimo jiné Dům kultury, ve kterém se konala divadelní představení či koncerty (velmi oblíbená byla vystoupení sboru Hazamir a symfonického orchestru). Kromě hudebníků, zpěváků a herců v lodžském ghettu tvořilo několik malířů a sochařů. Spisovatelé, básníci a novináři se pak skupovali kolem básnířky Miriam Ulinower.³⁰

Poválečná obnova

Druhou světovou válku podle odhadů nepřežilo 85 až 90 % polských Židů. Navzdory holocaustu i poválečné emigraci přeživších Židů se v období několika poválečných let objevovaly a částečně také realizovaly snahy v Polsku „židovskou ulici“ i její kulturní život obnovit. Druhá polovina 40. let se pak díky těmto snahám stala „nejdynamičtějším a nejbujnějším obdobím rozvoje jidiš kultury v poválečném Polsku“.³¹ Význam, který byl po válce přikládán právě kultuře jidiš, byl na jedné straně svázán s praktickými důvody (běžnější znalost jidiš než hebrejštiny mezi polskými Židy), na straně druhé pak vycházel z tradice polských Židů, když právě jidiš bylo vnímáno jako jazyk jejich lidové kultury. Neznamenalo to však,

²⁸ Srov. Barbara Engelking, *Getto warszawskie: przewodnik po nieistniejącym mieście* (Warszawa: IFiS PAN, 2001). Anglický překlad viz Barbara Engelking, *The Warsaw Ghetto: a guide to the perished city* (New Haven: Yale University Press, 2009).

²⁹ Jednalo se zhruba o 300 akvarelů a kreseb. Srov. Magdalena Tarnowska, ed., *Archiwum Ringelbluma: Konspiracyjne archiwum getta Warszawy. 4. Życie i twórczość Geli Seksztajn* (Warszawa: ŻIH, 2011), xii.

³⁰ Isaiah Trunk, *Lódź ghetto: a history* (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 334–41.

³¹ Joanna Nalewajko-Kuliková a Magdalena Ruta, „Kultura jidysz po II wojnie światowej“, in *Następstwa zagłady Żydów*, 284.

že by byla hebrejšтина zcela vytěsněna – několik let po válce fungovaly například hebrejské školy i tisk. Vzhledem k tomu, že hebrejštinu propagovali zejména sionisté, jejichž cílem byla emigrace do Palestiny (mnozí z nich navíc emigrovali již velmi krátce po skončení války), nestala se ale hebrejšтина jazykem kultury polských Židů, již se snažili v Polsku obnovit „židovskou ulici“. Většina přeživších polských Židů – umělců a literátů, byla však již před válkou svázána především s polskou kulturou a tvořili v polštině (jednalo se převážně o asimilované Židy). Ti sice nebývali vnímáni jako představitelé židovské (jidiš) kultury, na druhou stranu i v dílech asimilovaných a polsky píšících autorů se odrážela židovská tematika (zejména holocaust), a proto jejich tvorba židovskou poválečnou kulturu beze-sporu ovlivnila.

Ještě před ukončením války začaly vznikat první instituce zastřešující polské přeživší Židy. V srpnu 1944 byl v Lublině zřízen Referát pro pomoc židovským obyvatelům při Polském výboru národního osvobození. V listopadu 1944 pak vznikl Prozatímní ústřední výbor Židů v Polsku, který od února 1945 fungoval pod názvem Ústřední výbor Židů v Polsku (*Centralny Komitet Żydów w Polsce*, CKŻP). V rámci CKŻP bylo vyčleněno Oddělení kultury a propagandy, které v listopadu 1947 iniciovalo sjezd židovských kulturních pracovníků. Na sjezdu pak bylo ustaveno Židovské kulturní sdružení (*Żydowskie Towarzystwo Kultury*, ŽTK) v čele s básníkem Dawidem Sfardeem. Jednalo se o masovou organizaci, která měla před koncem roku 1948 více než sedm tisíc členů.³² Sdružení mělo za cíl spravovat lidové univerzity, pořádat přednášky, koncerty a výstavy židovských umělců, zakládat divadla, dramatické kroužky, hudební školy, orchestry, sbory, knihovny atd.³³

Vedle centrálně organizovaného Židovského kulturního sdružení pak působilo několik kulturních organizací zastřešující jednotlivá umělecká odvětví. V letech 1945–1948 tak například fungoval Svaz židovských spisovatelů, novinářů a umělců (*Związek Żydowskich Literatów, Dziennikarzy i Artystów*, ZŽLDiA), Sdružení židovských hudebníků a skladatelů v Polsku (*Stowarzyszenie Muzyków i Kompozytorów Żydowskich w Polsce*, SMiKŻP), Svaz židovských scénických umělců (*Związek Żydowskich Artystów Sceniczných*, ZŽAS) a Židovské sdružení pro podporu krásného umění (*Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych*, ŽTKSP).³⁴

Kromě výše zmíněných organizací byly zakládány také židovské umělecké soubory různých zaměření. K roku 1952 jich například v Polsku fungovalo 30 (13 dramatických, 11 pěveckých, 3 baletní a 3 orchestry) a působilo v nich kolem

³² Józef Adelson, „W Polsce zwanej ludową“, in *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, 471.

³³ Andrzej Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej* (Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 2007), 134.

³⁴ Cała a Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce*, 225.

800 Židů.³⁵ Z uměleckých souborů se proslavil zejména lodžský pěvecký sbor, který běžně účinkoval v polském rádiu a v letech 1949 až 1954 vystoupil na stovce koncertů po celém Polsku.³⁶ Ke kulturnímu sdružování Židů měly sloužit také domy kultury, kterých bylo v poválečném Polsku kolem dvaceti.³⁷ Existovaly též židovské umělecké vzdělávací instituce: například v letech 1948–1956 ve Vratislavi fungovala proslulá židovská baletní škola. K integraci židovské společnosti a k aktivizaci kulturního života měly sloužit také pravidelně konané soutěže a festivaly. Nejznámější z nich pak byl Celostátní festival amatérských souborů TSKŽ³⁸ v Polsku (*Ogólnokrajowy Festiwal Zespołów Amatorskich TSKŻ w Polsce*).³⁹

Po konci války byl velký důraz kladen na obnovu židovské literatury. V letech 1947 až 1968 tuto úlohu plnilo vydavatelství Jidysz Buch, které za dobu své existence vydalo 350 knih a dvacet ročníků časopisu Jidysze Szriftn (Židovská literatura). Nakladatelství Jidysz Buch vydávalo zejména díla židovských spisovatelů píšících v jidiš, kterých po válce v Polsku působilo zhruba čtyřicet, přičemž většina z nich byli repatrianti ze Sovětského svazu.⁴⁰ Dostupnost knih pak zajišťovalo TSKŽ. K roku 1952 tato instituce spravovala 26 knihoven, obsahujících na 50 tisíc knih, které využívalo 8 tisíc čtenářů.⁴¹ Do konce roku 1955 jich však většina byla včleněna do sítě veřejných knihoven.⁴²

Již v roce 1944 zahájila činnost Ústřední židovská historická komise při CKŽP. V roce 1947 z ní byl vytvořen dodnes fungující Židovský historický institut (*Żydowski instytut historyczny*, ŽIH), který spravoval vlastní archiv, muzeum, knihovnu a sbíral výpovědi přeživších holocaust. Vydával bulletin a čtvrtletník v jidiš *Bleter far Gesichte*. ŽIH navázal na činnost Institutu judaistických věd (*Instytut nauk judaistycznych*) a Ústřední judaistické knihovny (*Centralna biblioteka judaistyczna*), které byly založeny v roce 1928. Od roku 1936 obě instituce sídlily ve stejné budově, v jaké se dnes nachází Židovský historický institut. Po likvidaci CKŽP spadl ŽIH pod kompetence Ministerstva vyššího školství a vědy a od roku 1952 pak fungoval v rámci Polské akademie věd.⁴³

³⁵ Berendt, *Życie żydowskie w Polsce*, 185.

³⁶ *Ibid.*, 190.

³⁷ Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej*, 135.

³⁸ Společensko-kulturní sdružení Židů v Polsku (*Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce*, TSKŽ) vzniklo v roce 1950 spojením CKŽP a ŽTK. Viz níže kapitolu Komunismus.

³⁹ Berendt, *Życie żydowskie w Polsce*, 191–95.

⁴⁰ Joanna Nalewajko-Kuliková, „Kilka uwag o wydawnictwie Idisz Buch”, in *Nusech Pojln*, 130–32.

⁴¹ Berendt, *Życie żydowskie w Polsce*, 231.

⁴² *Ibid.*, 239.

⁴³ *Ibid.*, 253.

I když byly po válce snahy navázat na meziválečnou filmovou tradici, podobný rozkvět jako ve 30. letech již židovský film nezažil. V roce 1946 sice vzniklo filmové studio Kinor, jeho produkce se však nedala se zlatou érou židovského filmu srovnávat. V Kinoru bylo vytvořeno několik krátkometrážních a dva celovečerní filmy. Krátkometrážní filmy se týkaly zejména poválečného života polských Židů. První celovečerní film *Mir, Lebengeblibene* [My, kteří jsme přežili] z roku 1948 líčí dokumentární formou poválečný život v nových židovských osadách v Polsku. Druhý dlouhometrážní film *Unzere Kinder* [Naše děti] z roku 1949 je reportáž ze sirotčince v Helenówku, ve kterém vystoupili známí židovští komici Szymon Dżigan a Izrael Szumacher.⁴⁴

Vzhledem k množství vlastních kulturních institucí mohla být židovská menšina v Polsku druhé poloviny 40. let považována za privilegovanou, na druhou stranu se však jednalo pouze o dočasný způsob organizace židovského života. Počet židovských umělců a spisovatelů navíc stěží dosahoval předválečného stavu, většinu z nich pak tvořili repatrianti ze Sovětského svazu. Několikaleté působení poměrně velkého množství kulturních organizací pak vycházelo především ze snahy některých přeživších o obnovu „židovské ulice“ i z tolerance a dočasné podpory ze strany komunistické vlády. Na druhou stranu byla druhá polovina 40. let také obdobím, ve kterém museli Židé v Polsku čelit mnoha protižidovským útokům místního obyvatelstva motivovaných nejen tradičním antisemitismem a antijudaismem, ale rovněž rozšířeným mýtem o židokomuně (židobolševismu) – o údajném propojení Židů a komunismu.⁴⁵ Nastolení komunistického režimu po druhé světové válce a stalinismus si tak mnoho Poláku ztotožňovalo právě s působením Židů.⁴⁶

Holocaust

Dědictvím holocaustu byly v první řadě ztráty předválečných tvůrců židovské kultury v Polsku. Za války zahynulo mnoho židovských básníků a spisovatelů (například Mordechaj Gebirtig, Alter Kacyzne, Jehoszua Perle, Maurycy Szymel, Stefan Pomer, Mieczysław Braun, Bruno Schulz). Obětí holocaustu se stali

⁴⁴ Andrzej Żbikowski, *Żydzi. Historia, kultura i obyczaje polskich Żydów* (Wrocław: Wyd. Dolnośląskie, 2005), 280.

⁴⁵ Více k mýtu o židokomuně viz Paweł Śpiewak, *Żydokomuna. Interpretacje historyczne* (Warszawa: Czerwone i Czarne, 2012).

⁴⁶ Srov. August Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949)* (Warszawa: Trio, ŻIH, 2004), 30–35. Srov. též Krystyna Kersten, *Polacy, Żydzi, komunizm. Anatomia półprawd* (Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, 1992).

těž básník a dramatik Icchak Kacnelson (zanechal po sobě literární svědectví – Píseň o zavražděném židovském národu), básník a písničkář Władysław Szlengel, pianista a skladatel Zygmunt Białostocki či malíři Wincenty Brauner, Władysław Wajntraub, Henryk Barczyński a Samuel Cygler. Výše uvedená jména jsou však jen pouhým zlomkem obětí holocaustu z řad polských židovských spisovatelů a umělců. Bylo proto zřejmé, že židovská kultura v Polsku už nemůže být takovou, jakou byla před válkou, a holocaust se stal fenoménem, se kterým se pak ve svých dílech musela vypořádat většina přeživších tvůrců.

V tomto ohledu byla patrně nejvíce tematika holocaustu přítomna v poválečné židovské literatuře, a to jak v próze, tak v poezii. Zatímco se však v próze holocaust odrážel nejčastěji v realistické formě, poezie plnila liturgickou úlohu: „oplakávala i upamatovávala nepřítomné, ptala se Boha na příčiny tragédie a prorokovala obrození židovského národa navzdory všemu.“⁴⁷ Kniha *Malches geto* [Království ghetto] Jeszajahu Szpigla⁴⁸ je jen jednou z mnoha poválečných knih reflektujících vyhlazení Židů. Rovněž básníci – „zpívající svědomí zabitého městečka“⁴⁹ – se ve své tvorbě věnovali převážně holocaustu; z mnoha prací lze zmínit básně Chaima Grade *Ojf di churwes* [Na spáleništi] a Avroma Zaka *Mit asz offn kop* [S popelem na hlavě].⁵⁰ Objevovaly se ovšem i jiné, aktuální motivy – například dilema mezi setrváním v Polsku a emigrací. Takovou myšlenku nalezneme například v básni Jeszajahu Szpigla *Gezegnung* [Rozloučení] z roku 1949, ve které spolu hovoří dva Židé: přeživší, který válku strávil v Polsku a poznal utrpení v ghettě, a repatriant ze Sovětského svazu. První vytýká navrátilci z SSSR, že on ani jiní repatrianti nemohou nikdy pochopit prožitky těch, kteří osobně poznali peklo holocaustu.⁵¹

Také první dva ročníky časopisu *Jidysze Szriftn* byly z velké části zasvěceny právě holocaustu. Teprve od roku 1948 bylo tematické zaměření měsíčníku bohatší (například se začal více objevovat motiv Izraele, na začátku 50. let se však v židštině literatury v Polsku toto téma rychle vytratilo) a od roku 1949 pak začala tematicky převládat komunistická ideologie.⁵²

Holocaust však nedominoval pouze v literatuře. V malířství se toto téma objevuje mimo jiné v dílech Sary Gliksman (malovala zejména obrazy z lodžského ghetta) či Kornela Filipowicze (grafiky z lvovského ghetta).⁵³ Holocaust byl častým

⁴⁷ Magdalena Ruta, „Tematy literatury jidysz w Polsce lat 1945–1949. Rekonesans badawczy“, in *Nusech Pojln*, 275.

⁴⁸ Srov. Jeszajahu Szpigla, *Malches geto* (Łódź: Dos Naje Lebn, 1947).

⁴⁹ Výraz pochází od básníka Elchanana Woglera. Srov. Ruta, „Tematy literatury jidysz“, 267.

⁵⁰ Nalewajko-Kulikov, „Kilka uwag“, 130.

⁵¹ Ruta, „Tematy literatury jidysz“, 271.

⁵² *Ibid.*, 254.

⁵³ Piątkowska, „Żydowskie życie artystyczne“, 356.

motivem též v tvorbě mladší generace, odráží se například v díle Marka Oberländera (mj. cyklus grafik Ghetta nikdy více) či Izaaka Celnikiera (Ghetto).⁵⁴ Jak však uvedl polský literární vědec Jan Błoński, holocaust je „nevyčerpatelný, neskončený“ a „nikdo ho nikdy nezobrazí, nenamaluje“.⁵⁵ Přesto bylo pro mnohé umělce nemožné od tohoto tématu utéci. Potvrzují to slova Marka Oberländera: „Neměl jsem jiný důvod, abych maloval obrazy, než ten, abych ze sebe dostal tu noční múru, která ničila moji přirozenost a kvůli které každodenně umírám (s těmi, které jsem ztratil)“.⁵⁶

Holocaust byl nejen hlavním faktorem určujícím formu a obsah prací židovských umělců a spisovatelů po válce, ale byl také zároveň motivem determinujícím poválečné směřování obnovených či nově založených židovských institucí. Právě židovské kulturní organizace svým posláním často směřovaly do minulosti, neboť jejich hlavním cílem bylo zachovat dědictví polských Židů. Bylo tomu tak i v případě Židovského sdružení na podporu krásného umění, jehož činnost se soustředila především na „zachování paměti zavražděných [židovských] umělců a zachránění jejich díla“.⁵⁷ Tento cíl byl společný židovským umělcům bez ohledu na jejich politické smýšlení. Například historik umění Józef Sandel, který po válce stanul v čele ŽTKSP, ač sám předválečný komunista, neviděl smysl sdružení v tom šířit komunistickou ideologii, ale nejdůležitější pro něho bylo právě uchování paměti o židovských umělcích, kteří byli během války zavražděni.⁵⁸ Podobně lze ocenit také cíle židovského divadla, které v roce 1955 nastínil spisovatel Juliusz Kądyński v časopise *Teatr*: „[Židovské divadlo] se musí snažit [...] zachránit to, co zůstalo z tradice polských Židů, vyvolat z minulosti mrtvý svět myšlenek, pocitů a pojmů a ukázat ho těm, kteří se zachránili. [...] A také těm, pro které ten svět nebyl ve skutečnosti jejich světem, ale byl částí jejich světa.“⁵⁹ Rovněž poválečná jidiš literatura měla plnit podobnou úlohu: „obrodit kulturu odsouzenou na smrt“, přičemž přeživší se měli stát „strážci paměti o vyhlazeném národě“.⁶⁰

⁵⁴ Ibid., 357.

⁵⁵ Jan Błoński, *Biedni Polacy patrzą na ghetto* (Kraków: Wyd. Literackie, 2008), 148.

⁵⁶ Marek Oberländer, *Wystawa malarstwa* (Warszawa: Galeria-in-spe, 1997), 19. Cit. dle Piątkowska, „Żydowskie życie artystyczne“, 358.

⁵⁷ Renata Piątkowska, „Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych (Jidisze Gezelschaft cu Farszprojtn Kunst) – Próba kontynuowania żydowskiego życia artystycznego w latach 1946–1949“, in *Nusech Pojln*, 92.

⁵⁸ Ibid., 88.

⁵⁹ Mirosława M. Bułat, „Prasa polska a teatr jidysz w Polsce (1947–1956) – parawany dialogu“, in *Nusech Pojln*, 119.

⁶⁰ Ruta, *Bez Żydów*, 104–5.

Holocaust se tedy v židovské poválečné kultuře promítal ve dvou základních rovinách: za prvé jako příčina ztráty židovských umělců a spisovatelů, kteří tvořili předválečnou židovskou kulturu v Polsku. Jejich vyhlazením se pak přeživší stali pouhými „strašidly, stíny našich zavražděných bratrů [polských Židů]“.⁶¹ Došlo tak k převrácení kategorií obětí a zachráněných: Židé zavraždění během holocaustu se stávali věčně živými, jejich nepřítomnost se změnila v transcendentální přítomnost, která ve vzpomínkách vyplnila celý prostor,⁶² zatímco přeživší byli jen stíny, které permanentně umíraly. Druhou rovinou pak byla role holocaustu jako dominujícího tématu ovlivňujícího tvorbu přeživších Židů ať už v jejím obsahu, formě či cíli. Jednalo se však o téma „ve své podstatě nemožné odvyprávět“.⁶³ Jak upozornila polská socioložka Barbara Engelking, „přeložení morálních kategorií ghetta do jazyku etiky období míru je stejně tak nereálné jak i nesmyslné“.⁶⁴ Přesto se v dílech spisovatelů ale i umělců stále objevovalo. Bylo to mimo jiné proto, jak uvedl Jan Błoński, že „spisovatel, v jehož paměti vězí tak strašné prožitky, se od nich nemůže odtrhnout [...] je neštěstím zbaven svéprávnosti a zároveň je tímto neštěstím fascinován“.⁶⁵

Tematika holocaustu se objevovala i v dílech asimilovaných spisovatelů píšících v polštině. Vedle v úvodu zmíněné Elegie židovských městeček Antoni Słonimského se téma vyhlazení odráží například v díle Adolfa Rudnického, zejména pak v jeho cyklu *Epoka pieców* [Éra pecí]. Samostatným tématem je pak obraz holocaustu v dílech polských autorů, z těch nejznámějších je možné zde zmínit básně *Campo di Fiori* od Czesława Miłosze či Wisławy Szymborské *Jeszcze* [Ještě].

Komunismus

Komunistická ideologie se začala v židovské kultuře v Polsku ve větší míře prosazovat od konce 40. let, v době, kdy byla židovská autonomie⁶⁶ postupně omezována. První výraznější signál o chystaných restrikcích ze strany vlády bylo možné vyzorovat již v létě roku 1948 na Výstavě znovuzískaných území ve Vratislavi. Dolnoslezští Židé nejprve u příležitosti výstavy připravili dva pavilony: Dějiny Židů na západních územích a Židovské družstevnictví, v centru města pak

⁶¹ Julian Tuwim, *My, Żydzi polscy. Kwiaty polskie* (Warszawa: Wyd. Artystyczne i Filmowe, 1988), 30.

⁶² Srov. Ruta, *Bez Żydów*, 71.

⁶³ Błoński, *Biedni Polacy*, 151.

⁶⁴ Barbara Engelking, *Zagłada i pamięć* (Warszawa: IFiS PAN, 1994), 288.

⁶⁵ Błoński, *Biedni Polacy*, 152.

⁶⁶ Autonomie Židů v poválečném Polsku spočívala v možnosti legálního působení nezávislých (nepodléhajících státu) organizací, včetně škol a politických stran. V letech 1944–1950 takových židovských organizací v Polsku bylo zhruba 30. Srov. Adelson, „W Polsce zwanej ludową“, 424.

byly instalovány panely o životě Židů v poválečném Polsku. Když ale připravovanou výstavu v červenci navštívili zástupci vlády, rozhodli o zrušení samostatných židovských pavilonů i panelů, přičemž židovské exponáty měly být umístěny v polských pavilónech.⁶⁷

O likvidaci židovských institucí pak bylo oficiálně rozhodnuto na poradě Sekretariátu ÚV Polské sjednocené dělnické strany 4. srpna 1949. Franciszek Mazur zde uvedl, že „Ústřední výbor Židů v Polsku odvedl velký kus práce a díky tomu všichni Židé mají zabezpečené normální podmínky práce i bydlení, a proto již nepotřebují zvláštní materiální pomoci“.⁶⁸ Židovské instituce tak byly zestátněny a činnost Jointu⁶⁹ byla coby špiónská k 1. lednu 1950 zakázána. V říjnu 1950 byl CKŽP sloučen s Židovským kulturním sdružením a přetvořen do Společensko-kulturního sdružení Židů v Polsku (*Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce*, TSKŻ), které se až do roku 1989 stalo jedinou oficiální organizací sdružující polské Židy.⁷⁰

Ruku v ruce s omezováním židovské autonomie šla i šířící se komunistická ideologie a propaganda. Ta se právě od konce 40. let začala stále více promítat do poválečné židovské literatury a umění. Socialistický realismus pak byl oficiálně určen jako jediná tvůrčí doktrína na sjezdu Židovského kulturního sdružení v říjnu 1949 ve Vratislavi.⁷¹ V jeho duchu pak byla definována charakteristika nového a pokrokového Žida, který měl být „odvážný, schopný válčit s antisemitismem i společenskou křivdou, pracující ve výrobě (tzn. nezabývající se obchodováním ani lichvou), znající kulturu národa, ve kterém žije, identifikující se s mezinárodním bojem o mír, socialismus, osvobození koloniálních národů atd.“⁷² V souladu s proklamovaným bojem za pokrokovou a světskou jidiš kulturu pak z literatury mizely prvky národní, kulturní i společenské specifčnosti polských Židů, výjimečnost holocaustu byla relativizována a o antisemitismu Poláků se v textech mělo mlčet.⁷³ Na historickou komisi při CKŽP byl navíc činěn nátlak, aby nebyly publikovány informace o špatném chování některých Poláků vůči Židům za

⁶⁷ Szaynok, *Ludność żydowska*, 169.

⁶⁸ „Narada Sekretariatu KC PZPR z dn. 4.08.1949 r.“, AAN, KC PZPR, Sekretariat, 295/VII, k. 72. Cit. dle Cała a Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce*, 205–6.

⁶⁹ Americký židovský spojený distribuční výbor (*American Jewish Joint Distribution Committee*, JDC, zkráceně Joint), nezisková organizace založená v roce 1914 ve Spojených státech. Po druhé světové válce Joint finančně pomáhal přeživším holocaustu a podporoval obnovu židovských komunit v Evropě (přispíval mj. na kulturní aktivity Židů či na obnovu židovského školství).

⁷⁰ Cała a Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce*, 89.

⁷¹ Ruta, *Bez Żydów*, 114.

⁷² August Grabski a Martyna Rusiniak, „Żydowscy komuniści po Holokaucie wobec języków polskiego żydowstwa“, in *Nusech Pojln*, 275.

⁷³ Ruta, *Bez Żydów*, 361–62.

války a zároveň aby se neinformovalo o polských zachránčích Židů z řad Zemské armády⁷⁴ a jiných protikomunistických organizací.⁷⁵

Jedním z nejvýraznějších autorů socialistického realismu byl Dawid Sford, který byl zároveň aktivně činný ve většině židovských (nejen) kulturních organizací (mj. CKŻP, ZLiDŻ, ŻTK, TSKŻ, Jidysze szriftn, Jidysz Buch). Právě v rámci Jidysz Buch pak Dawid Sford editoval a překládal do jidiš díla Lenina a Stalina.⁷⁶ Vedle literatury se komunistická ideologie viditelně prosazovala například v židovských uměleckých souborech, jejichž cíle se měly kryt s obecnými cíli socialistického Polska, jako bylo exponování role kolektivu, propagování Polské sjednocené dělnické strany či služba společnosti. Pro naplnění této role pak soubory většinou hrály díla „potvrzující účast Židů v třídním boji v období feudalismu a kapitalismu“.⁷⁷ O propojení činnosti židovských uměleckých souborů s komunistickou propagandou svědčí už jen samotné pojmenování souborů – jeden z nich nesl například název Sbor Ethel a Juliusa Rosenbergov.⁷⁸

Od začátku 50. let, kdy polští Židé již téměř ztratili svou kulturní autonomii a v jidiš literatuře i umění dominoval socialistický realismus, začala v židovské kultuře působit ve větší míře cenzura. Někteří soudobí a avantgardní židovští umělci se dostali na černou listinu a jejich díla nesměla být vystavována. Jednalo se zejména o malíře pařížské školy (Leopold Gottlieb, Roman Kramsztyk, Marcel Słodki či Rajmund Kanelba).⁷⁹ Analogicky byli nežádoucími i někteří spisovatelé, zejména ti, kteří již působili ve Spojených státech nebo Izraeli. „Reakcionářem“ se tak pro komunisty stal například Szalom Asz a další spisovatelé sdružení kolem americko-židovského listu *The Jewish Daily Forward* („Forverts“).⁸⁰ Cenzura však postihovala i „domácí“ tvůrce. Například film věnovaný pátému výročí povstání v ghettu natočený ve studiu Kinor byl zkonfiskován, neboť v něm vystupoval mimo jiné generál Spychalski, proti kterému státní bezpečnost připravovala proces.⁸¹

⁷⁴ Zemská armáda (*Armia Krajowa*, AK), nejvýznamnější polská odbojová ozbrojená organizace za druhé světové války. Byla podřízena polské exilové vládě v Londýně a aktivně bojovala proti německé i sovětské okupaci.

⁷⁵ Berendt, *Życie żydowskie w Polsce*, 55.

⁷⁶ Nalewajko-Kulikow, „Kilka uwag“, 132. K biografii Dawida Sforda viz Joanna Nalewajko-Kulikow, *Obywatele Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce* (Warszawa: Wyd. Neriton, IH PAN, 2009).

⁷⁷ Berendt, *Życie żydowskie w Polsce*, 185.

⁷⁸ Julius a Ethel Rosenbergoví byli členové Komunistické strany USA, kteří byli v červnu 1953 popraveni za spolupráci se sovětskou rozvědkou (předali sovětskému agentovi přísně tajné informace o vývoji jaderné bomby).

⁷⁹ Piątkowska, „Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych“, 82.

⁸⁰ Nalewajko-Kulikow, „Kilka uwag“, 135.

⁸¹ Żebrowski a Borzymińska, *Po-lin*, 315.

Socialistický realismus v židovské kultuře však nebyl všeobjímající. Příkladem může být patrně nejvýznamnější židovská kulturní akce poválečného období – výstava zachráněných prací židovských výtvarníků, která se konala v roce 1949. Její význam spočíval zejména v tom, že výtvarná díla pocházející z meziválečného období, která byla součástí výstavy, výrazně odbíhala od tehdy již dominujícího socialistického realismu. Podobně se od sorely dokázalo odpoutat židovské divadlo ve Varšavě⁸² v čele s již zmíněnou Idou Kamińskou, které vedle proletářských sovětských her uvádělo i klasická židovská dramata a světové hry přeložené do jidiš.⁸³ „Naše ředitelka – hráčka, kabaretnice – diplomatka, náš Talleyrand v sukni [...] vždy věděla co udělat, aby se státní vlk nažral a naše židovská koza zůstala celá,“⁸⁴ vzpomínal později na ředitelku židovského divadla herec Henryk Grynberg.

Komunistická propaganda se snažila využívat rovněž židovskou paměť druhé světové války, zejména pak uctívání povstalců z varšavského ghetta. Když pak byl v dubnu 1948 odhalen pomník Hrdinů ghetta, jehož autorem byl Natan Rapoport, ceremonie se zúčastnili také představitelé Polské sjednocené dělnické strany. V souladu s komunistickou interpretací druhé světové války pak začal být od 50. let židovský charakter povstání v ghettu upozadován a naopak ho vystřídala „bojová tradice, tvořící krásnou kapitolu v dějinách bojů za svobodu a nezávislost Polska.“⁸⁵ Cílem propagandy lidového Polska totiž bylo vylíčit povstání ve varšavském ghettu jako vystoupení židovských dělníků s podporou komunistických Lidových gard, zatímco o pomoci ze strany nekomunistické Zemské armády se mělo mlčet a role Žegoty⁸⁶ měla být co nejvíce marginalizována. A tak zatímco jeden z vůdců povstání – Mordechaj Anielewicz byl ještě v polovině 40. let líčen jako „blízký spolupracovník komunistů“, na konci dekády z něj byl již „zapálený komunist.“⁸⁷ Úzké spojení či dokonce ztotožnění povstalců v ghettu s komunisty se v 50. letech objevovalo rovněž v jidiš literatuře. Budování socialistického

⁸² Divadlo vzniklo v roce 1950 sloučením Dolnoslezského židovského divadla ve Vratislavi a Židovského divadla v Lodži. V roce 1955 divadlo přesídlilo natrvalo do Varšavy.

⁸³ Cała a Datner-Śpiewak, *Dzieje Żydów w Polsce*, 227.

⁸⁴ Henryk Grynberg, *Życie ideologiczne. Życie osobiste* (Warszawa: PIW, 1992), 202. Cit. dle Bułat, „Prasa polska a teatr jidysz w Polsce“, 121.

⁸⁵ AAN, KC PZPR, 237/XXVI/34, „O obchodzie 7-jej rocznicy powstania w gecie warszawskim, kwiecień 1950“, k. 153. Cit. dle Bożena Szaynok, „Problematyka żydowska w polityce komunistów w latach 1949–1953“, in *Nusech Pojln*, 19.

⁸⁶ Rada pro pomoc Židům (Žegota) byla podzemní organizace polské exilové vlády, která působila v letech 1942 až 1945 v okupovaném Polsku, zejména ve Varšavě, Krakově a Lvově. Ukrývajícím se Židům pomáhala hlavně finančně a obstarávala jim falešné dokumenty.

⁸⁷ Paweł Ukielski a Michał T. Wójciuk, „Polskie powstania“, in *Komunisti a powstania/Communists and Uprisings*, ed. Michał Kšińian et al. (Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2012), 137–39.

Polska pak v této interpretaci mělo být „vyplněním odkazu padlých bojovníků ghetta“, protože povstalci „válčili za komunismus“.88 Takový výklad povstání lze nalézt mimo jiné v díle Binema Hellera – „nejplodnějšího básníka socialistického realismu“.89

Komunistická vláda v Polsku určovala možnosti obnovy židovské kultury již od samého konce války. Dělo se tak prostřednictvím kulturní autonomie, která se projevovala v možnosti legálního působení židovských institucí či spolufinancování kulturních aktivit. Vláda tak činila z pragmatismu: potřebovala po válce získat mezinárodní uznání a liberální politika vůči židovské menšině tomu měla napomoci. Svou roli sehrály také možnosti finanční pomoci ze Západu, jejíž podmínkou byla právě židovská autonomie.90 Od konce 40. let však byla tato autonomie postupně omezována a židovské instituce rušeny. Právě v té době začal komunismus jako ideologie v židovské kultuře převládat, přičemž zastínil i tematiku holocaustu, která dominovala v literatuře a umění polských Židů v prvních poválečných letech. Prosazení socialistického realismu v židovské kultuře nebylo jen dílem komunistické moci, ale také důsledkem emigrace velké části spisovatelů a umělců, kteří se s ideou socialistického Polska neztotožnili.

Emigrace

Emigrace židovských umělců a spisovatelů z Polska nebyla po roce 1945 novým fenoménem. Ještě před válkou Polsko opustili například spisovatelé Icyk Manger, Szalom Asz či Isaac Bashevis Singer. Emigrovali rovněž někteří umělci, například houslisté Roman Totenberg a Bronisław Huberman. Klavíristé Artur Rubenstein a Wanda Landowska pak žili mimo Polsko již od počátku 20. století. Poválečná emigrace tvůrců židovské kultury se však svými příčinami výrazně odlišovala od emigrací předchozích období, které byly motivovány zejména ekonomickými a profesními důvody.

Po skončení války museli přeživší židovští umělci čelit otázce jestli zůstat v Polsku a pokračovat zde ve své tvorbě, nebo emigrovat a budovat židovskou, již však „nepolskou“, kulturu jinde. Jednou z nejzávažnějších pohnutek vedoucích k emigraci bylo vědomí, že Polsko bylo místem holocaustu a tedy i hřbitovem milionů Židů. Tento fakt vedl k opuštění Polska mimo jiné spisovatelku Rachelu

⁸⁸ Ruta, *Bez Żydów*, 115–16.

⁸⁹ *Ibid.*, 159.

⁹⁰ Albert Stankowski, „Emigracja Żydów z Pomorza Zachodniego w latach 1945–1960“, in *Studia z dziejów i kultury Żydów w powojennej Polsce po 1945 roku*, August Grabski, Maciej Pisarski a Albert Stankowski, eds. (Warszawa: Trio, 1997), 95.

Korn, která strávila válku v Sovětském svazu. Rachel Korn po návratu do Polska zjistila, že „budování nového života v těch podmínkách je prostě nemožné“, neboť „na hroby příbuzných se chodí, ale nedá se na nich soustavně žít“.⁹¹ Herec a režisér Jonas Turkow, první předseda Svazu židovských spisovatelů, novinářů a herců v Polsku, který přežil varšavské ghetto, z Polska vycestoval již na jaře 1945, když cítil, že Varšava už není jeho domovem: „Dnešní Varšava mi již nepatří, mé včera bylo vyhlazeno, a mé zítra? Lepší o tom nepřemýšlet – zde. [...] Varšavo, moje Varšavo – jsi pro mě mrtva!“⁹² Mnoho židovských umělců pak emigrovalo po pogromu v Kielcích.⁹³ Byl mezi nimi i básník Awrom Suckewer, podle kterého ani velké zásluhy jednotlivců nemohou napravit to, co v Kielcích potkalo Židy, kteří přežili holocaust.⁹⁴ Své pocity vyjádřil v básni *Cu Pojln* [Polsku]: „Byl jsem mezi svědky / Tvých krvavých pogromů na děťátka i dědky. / Slyšel jsem hlasitě hřmít zvonici, / když Tvůj dav vraždil židovskou ulici.“⁹⁵ Polskou společnost z antisemitismu obvinil například také Chaim Grade v básni *Kielce*.⁹⁶

Jiní autoři však byli přesvědčeni o tom, že zůstat v Polsku je jejich povinností. Žít v Polsku a podílet se zde na obnově židovské kultury se mělo stát určitou formou pomsty nacistům, mělo ukázat, že se tato země navzdory jejich snahám nestala judenrein. Emigrace by navíc znamenala opuštění těch, kteří v Polsku zahynuli. Připomíná to například Dawid Sfarid ve své básni *Az ich wel farlozn di erd* [Když opustím tu zemi]: „A když opustím tu zemi / kdo na zlost vrahům / Bude zpívat židovsky / O utrpeních a radostech pokolení? [...] Kdo připomene hrdiny / Kdo zasype hroby / Kdo bude strážit svaté mohyly?“⁹⁷ Rovněž pro Lejba Olického byla jeho literární činnost svým způsobem „pomsta a zároveň pomník zavražděným“.⁹⁸ Lejba Olicki přesto na konci 50. let opustil Polsko a usadil se v Izraeli. V té době emigroval rovněž proletářský básník Binem Heller. Toho pak o dekádu později následoval i Dawid Sfarid.

⁹¹ Nathan Cohen, „Przyczyny emigracji pisarzy jidysz z Polski (1945–1948)“, in *Nusech Pojln*, 239.

⁹² Jonas Turkow, *Noch der bafrajung* (Buenos Aires, 1959), 302. Cit. dle Cohen, „Przyczyny emigracji“, 234.

⁹³ 4. července 1946 došlo v Kielcích k největšímu poválečnému pogromu Židů, na jehož konci zůstalo 42 mrtvých a více než 40 zraněných. Více k události viz Krystyna Kersten, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946 r. Studia i materiały*. 104 (Warszawa: PISM, 1996). Srov. též Bożena Szaynok, *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca 1946 r.* (Warszawa: Wyd. Bellona, 1992).

⁹⁴ Ruta, *Bez Żydów*, 156.

⁹⁵ Awrom Suckewer, *Cu Pojln*. Cit. dle Ruta, *Bez Żydów*, 156.

⁹⁶ Ruta, *Bez Żydów*, 156–57.

⁹⁷ Dawid Sfarid, *Az ich wel farlozn di erd*. Cit. dle Ruta, *Bez Żydów*, 348.

⁹⁸ Lejba Olicki, *Der mencz wet gut zajn-meszolim* (Łódź, 1947), 4. Cit. dle Magdalena Sitarz, „Obraz powojennej Polski w twórczości Lejba Olickiego“, in *Nusech Pojln*, 281.

Vlna emigrací nezasáhla pouze židovské spisovatele. Například na přelomu 40. a 50. let emigrovali tvůrci Kinoru – bratři Goskindští a jejich spolupracovníci. V Izraeli pak založili nové filmové studio Kolon.⁹⁹ Do Paříže vycestoval tvůrce pomníku Hrdinům ghetta Natan Rapoport, malíři Henryk Berlewi a Marek Szwarc, ve Spojených státech se usadil například skladatel Henryk Wars.

Ačkoliv tedy nebyla emigrace židovských umělců a literátů po roce 1945 novým fenoménem, svým rozsahem se nedala s předválečným obdobím srovnávat. Jiné byly i motivy, které přeživší Židy k emigraci vedly. Maciej Pisarski definoval tři hlavní okruhy faktorů, které stály u rozhodnutí přeživších Židů opustit Polsko: faktory psychologické (holocaust, antisemitismus Poláků, vyloučení Židů z hospodářské sféry polské společnosti), politické (sionismus, prožitek holocaustu jako nová společná identita Židů) a momentální příčiny (chudoba, nezaměstnanost, možnost vycestovat, úspěch sionistické propagandy).¹⁰⁰ V dílech židovských spisovatelů a básníků se pak nejčastěji vyskytovaly zejména psychologické faktory – myšlenka nemožnosti žít v zemi, která byla místem smrti milionů Židů a kde se Židé museli o svůj život bát i po skončení války. Někteří umělci však zaujali odlišný postoj – holocaust měl pro ně být naopak důvodem v Polsku zůstat a obnovovat zde židovskou kulturu, Hitlerovi a nacistům navzdory. Autoři svázání s komunistickým režimem navíc cítili povinnost socialistického zřízení poválečného Polska podporovat a tvořit v duchu socialistického realismu. I většina z těchto spisovatelů však dříve či později emigrovala, ať už během 50. let či po březnových událostech v roce 1968.

Emigrace tak určovala podobu židovské kultury v Polsku několika způsoby: ve 40. letech vycestování nekomunistických autorů z Polska umožnilo snazší prosazení socialistického realismu v jidiš literatuře a umění. Když pak během následujících dvou dekád Polsko opustili i (nejen) komunističtí spisovatelé a umělci, vedlo to téměř k zániku židovské kultury v Polsku.¹⁰¹

Tradice

Nejen že po holocaustu už nemohla být židovská kultura stejnou jako předtím, ale prizmatem druhé světové války a vyhlazením Židů se změnilo také nahlížení na kulturu předválečnou, její tradici i roli. Došlo tak například k posílení

⁹⁹ Żebrowski a Borzymińska, *Po-łin*, 315.

¹⁰⁰ Maciej Pisarski, „Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951“, in *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, 15–18.

¹⁰¹ Nadále působil například TSKŻP, Židovské divadlo ve Varšavě (přestože v roce 1968 emigrovala jeho ředitelka Ida Kamińska i mnoho herců) či Židovský historický institut.

kultu slavných židovských spisovatelů z 19. století, kteří byli nyní vnímáni jako strážci tradice tohoto již zmizelého světa. Tato role připadla mimo jiné Izaaku Lejbovi Perecovi, což se odráží v básni Lejba Olického *Belade wegn a gang cum ojhel – Perce*, ve které stíny zavražděných dětí z varšavského ghetta míří právě k hrobu velkého spisovatele Perce. Ten pak touto úlohou získává namísto Boha prvky svátosti.¹⁰² Klasici jidiš literatury se sice na jedné straně stali strážci tradice, na straně druhé však strážili něco, co holocaustem téměř v Polsku zaniklo a na co neměl již kdo navázat. Uvědomil se to například spisovatel Arnold Mostowicz: „Jako by to byly dějiny posledních hodin národa, který již zmizel z povrchu zemského. Jakoby to byly úryvky ze života obyvatel Pompejí těsně před výbuchem Vesuvu. Pocity jsou srovnatelné s procházkou obrovskými katakombami. Pociťuji je bez ohledu na to, jestli čtu Szolema Alejchema nebo Wendrowa, Babla nebo Perce.“¹⁰³ Díla klasiků literatury jidiš pak byly zpětně hodnoceny prizmatem holocaustu. Například v cestě vlakem, kterou podniká hrdina *Zápisů obchodního cestujícího* od Szolema Alejchema, byla viděna předzvěst transportů do Treblinky a Osvětimi.¹⁰⁴

Přesto se po válce někteří umělci a spisovatelé snažili na zmizelý svět předválečné židovské kultury navázat a pokračovat v jeho tradici. Například úvodník prvního čísla *Jidysze szriftn* z poloviny roku 1946 zdůraznil, že „přeživší spisovatelé považují svoji tvůrčí činnost za pokračování předválečného kulturního života a také za realizaci hlavní mise, kterou je obrození židovského slova v Polsku“.¹⁰⁵ V touze pokračovat v předválečné tradici byly také po válce obnovovány židovské kulturní instituce. Prizmatem meziválečné „židovské ulice“ se však mohly stát a také staly jen stínem svých předchůdců. Zatímco například Svaz židovských spisovatelů, novinářů a herců v Polsku měl na konci 20. let 269 členů (bez herců), v srpnu 1945 svaz čítal 56 členů (včetně Židovské historické komise).¹⁰⁶ Toho si samozřejmě byli po válce vědomi i samotní židovští umělci, a museli se tak vedle holocaustu vypořádat rovněž s předválečným dědictvím. Například spisovatel Leo Finkelsztejn v srpnu 1946 psal do Kanady svému příteli Mejlechovi Rawiczovi, že Svaz židovských spisovatelů, novinářů a herců v Polsku je pouhou iluzí toho, čím byl svaz před válkou, a že „ve srovnání s přáteli, kteří zahynuli, jsou oni sami

¹⁰² Ruta, *Bez Żydów*, 108–109.

¹⁰³ Arnold Mostowicz, „Opowiadania z przedostatnich dni“, *Nowe Książki* č. 11 (1963): 561. Cit. dle Eugenia Prokop-Janiec, „Literatura jidysz w publikacjach polskich okresu PRL“, in *Nusech Pojln*, 320.

¹⁰⁴ *Ibid.*, 318.

¹⁰⁵ Ruta, *Bez Żydów*, 108.

¹⁰⁶ Cohen, „Przyczyny emigracji“, 232.

pouhým stínem“.¹⁰⁷ Kontrast mezi předválečnou židovskou kulturou a její podobou po roce 1945 byl viditelný i v případě divadel. Zatímco v roce 1936 v Polsku hrálo patnáct židovských divadel (z toho osm stálých)¹⁰⁸ a například hra Dybuk měla více než 300 repríz,¹⁰⁹ po válce, jak si postěžoval básník Chaim Lejb Fuks, „po šesté – nebo osmé repríze už nebylo pro koho hrát“.¹¹⁰ Židovské divadlo se stalo „divadlem bez diváků“.¹¹¹ Podobná byla situace i v malířství. Zatímco předválečné ŽTKS zorganizovalo v letech 1918–1939 celých 98 výstav,¹¹² obnovené sdružení stihlo do konce své existence v roce 1949 zorganizovat čtyři výstavy. V těch pak dominovala tematika holocaustu (např. výstava Lidská martyrologie 1939–1945 Rafała Mandelzweiga).¹¹³

Uctívání tradice předválečné židovské kultury však bylo v rozporu s cíli socialistického realismu, podle kterého měla být vybudována nová společnost i nová světská a proletářská kultura. U některých autorů se tak po válce objevovala snaha naopak se od minulosti odpoutat. Některé básně přeživších v Sovětském svazu proto předpovídaly „příchod nového pokolení, které bude úplně jiné než pokolení otců a dědů“, a které vybuduje „nový obrozený národ“.¹¹⁴

Holocaust tak ovlivnil nejen podobu poválečné židovské kultury, ale také recepci její předválečné předchůdkyně. Jeho prizmatem se tvorba klasiků jidiš literatury i dalších židovských spisovatelů a umělců změnila, jiná byla rovněž úloha, která měla představitelům této tradice připadnout. Vystaly tak dva obrazy: ideál předválečné „židovské ulice“ se svou bohatou kulturou na jedné straně a na straně druhé pak vědomí toho, že celé toto kulturní bohatství jen předcházelo zkáze, že se zmíněnými slovy Arnolda Mostowicze jednalo o Pompeje před výbuchem Vesuvu. Poválečný postoj k dědictví kultury polských Židů byl navíc plný paradoxů: přeživší se snažili navázat na něco, co už neexistovalo a na co ani neměl již téměř kdo navazovat, proklamovaný socialistický realismus si zároveň žádal odpoutání od minulosti a budování nové kultury. Relativně podobný cíl pak měli rovněž sionisté, kteří budoucnost Židů viděli nikoliv v Polsku, ale v Izraeli. Snahy z druhé poloviny 40. let o obnovu židovské kultury pak musely nutně vést k rozčarování,

¹⁰⁷ „List Finkelsztejna do Rawicza z dnia 16 sierpnia 1946“. Cit. dle Cohen, „Przyczyny emigracji“, 237.

¹⁰⁸ Żbikowski, *Żydzi*, 179.

¹⁰⁹ *Ibid.*, 180.

¹¹⁰ „List do Rawicza z Łodzi [pierwsze miesiące 1948 roku]“. Cit. dle Cohen, „Przyczyny emigracji“, 237.

¹¹¹ Błoński, *Biedni Polacy*, 161.

¹¹² Piątkowska, „Żydowskie życie artystyczne po Zagładzie“, 340.

¹¹³ *Ibid.*, 349.

¹¹⁴ Ruta, *Bez Żydów*, 107.

neboť chyběli nejen tvůrci, ale také potenciální příjemci židovské kultury, což pak paměť a částečně také nostalgie meziválečné „židovské ulice“ ještě více zviditelnila.

Závěr

Ačkoliv v průběhu několika poválečných let měli polští Židé poměrně širokou politickou i kulturní autonomii, obnovit bohatý židovský život v předválečném duchu se v Polsku nepodařilo. Krátce po válce přitom leccos navštěvovalo tomu, že by se židovská kultura v Polsku mohla rozvíjet. Vláda, podníčená snahou o svou legitimizaci i dobrý obraz na Západě, byla několik let vůči židovské menšině poměrně liberální, do Polska putovaly finance ze zahraničních židovských organizací a zejména na Dolním Slezsku vznikala bohatý kulturní život. Byla ale obnova Polinu skutečně cílem přeživších polských Židů? Část z nich byla rozhodnuta Polsko opustit již po skončení války, jiní se tak rozhodli v průběhu 40. let, ať už je k tomu vedl polský antisemitismus, touha zahájit nový život v Izraeli či jiné důvody, někteří pak emigrovali během následujících dvou dekad. Mnozí z těch, kteří zůstali, si zvolili cestu asimilace a sekularizace. Brzdícím faktorem bylo rovněž zaměření do minulosti – nepodařilo se tak iniciovat vznik nové židovské kultury, židovské organizace pak často zanikaly již po několika letech své existence. Jediným silným programem zaměřeným do budoucnosti, vedle komunismu, byl sionismus – budování židovského státu v Izraeli, který byl s myšlenkou obnovy židovské komunity v Polsku neslučitelný. Poslední tečkou za snahy o obnovení jidiš kultury v Polsku pak bylo rozhodnutí vlády z konce 40. let o zrušení židovské autonomie a následně vrcholící antisionistická kampaň na začátku následujícího desetiletí.

Podobu poválečné židovské kultury tak ovlivnily zejména čtyři faktory: holocaust, komunismus, emigrace a tradice, které spolu byly zároveň úzce propojeny a mnohdy splývaly. Prožitky holocaustu na jednu stranu židovskou kulturu zaměřovaly tematicky a byly motivem vzniku mnoha textů a uměleckých děl, na stranu druhou však vedly hodně přeživších k emigraci z Polska, včetně umělců a spisovatelů. Podobně dvojakou tvář měl vliv komunismu. Vedle přímého politického a organizačního působení (umožnění kulturní autonomie a její následné zrušení) měl dopad také jeho ideologický vliv. V židovském prostředí v Polsku tak vznikala rovněž díla v duchu socialistického realismu. Důsledkem komunistického zřízení v Polsku však byla také emigrace těch, kteří se s jeho myšlenkami neztožnili či těch, kteří jím byli pronásledováni (například sionisté, po březnu 1968 pak Židé obecně). Emigrace navíc uvolnila prostor pro rozvíjení sorely v židovské kultuře, neboť v prvních vlnách emigrovali většinou nekomunističtí tvůrci. Tradice

Židovské předválečné kultury v Polsku pak byla podobně jako holocaust mentálním faktorem, který dotvářel podobu i zaměření kultury po roce 1945. Tradice bohaté židovské kultury v minulosti vedla ke snahám na ni navázat stejně jako k uvědomění, že jsou tyto snahy nerealistické.

„NEJNEBEZPEČNĚJŠÍ POZŮSTATEK KANIBALISMU“. STALINSKÝ ANTISEMITISMUS V LETECH 1948 AŽ 1953¹

KATEŘINA ŠIMOVÁ

Abstract

“The Most Dangerous Vestige of Cannibalism”: Stalinist Anti-Semitism, 1948–1953

The period of late Stalinism witnessed a sharp rise of anti-Jewish discrimination on the part of the Soviet regime, often labeled “official” or “state anti-Semitism,” accompanied by an increase in public anti-Jewish animosity. This paper gives an overview of the existing primary and secondary sources on the topic and, building upon them, it outlines the political background and the consequences of this shift in the relations between the Soviet government and the Jewish minority. It concentrates on three main milestones: the trial of the Jewish Antifascist Committee, the campaign against cosmopolitanism, and the so-called “Doctors’ Plot.” It reveals to which extent these anti-Jewish tensions reflected larger shifts in both the internal situation and the international environment. It concludes that compared to other forms of Anti-Jewish animosity, the anti-Semitism of the period of late Stalinism had a clear political character, and therefore it also had a strong propagandistic significance.

Keywords: anti-Semitism, Cold War, cosmopolitanism, propaganda, Soviet Jews, Stalinism, The Jewish Antifascist Committee

Úvod

V roce 1931 zformuloval Stalin v odpovědi americké agentuře Jewish Telegraph Agency postoj sovětského státu k antisemitismu takto: „Antisemitismus [...] jako krajní podoba rasového šovinismu je nejnebezpečnějším pozůstatkem kanibalismu.“ A dodal, že antisemité jsou podle zákonů SSSR odsuzováni k trestu

¹ Text vznikl v rámci plnění Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK), P17 Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby, řešeného na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze.

smrti.² V mnohonárodnostním státě založeném na doktríně revolučního internacionalismu, který deklaroval právo všech národnostních a etnických menšin na svobodný rozvoj, ani jinou odpověď očekávat nešlo.

Přesto se historici shodují, že mezi léty 1948 a 1953 došlo ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině k závažnému posunu. Namísto ideje Židů jako plně asimilovaných a integrovaných sovětských občanů, která stála na počátku sovětské národnostní politiky vůči této menšině, došlo k výrazné eskalaci protizidovských projevů. V odborné literatuře se proto období pozdního stalinismu běžně charakterizuje jako období „národní tragédie“, „černé roky sovětského židovstva“ nebo dokonce „poslední stránka holocaustu“.³ Tento posun se však více versa projevil také na vztahu sovětských Židů ke státu. Vyhasínající pocit sounáležitosti s vlastí a ztracená víra v životní perspektivu vedly k odcizení a ztrátě občanské loajality.⁴ Rozkol, k němuž tak došlo, se v následujícím období ještě prohloubil a stal se jedním z důležitých faktorů pozdějšího masového exodu sovětských Židů do Izraele a Spojených států.⁵

Předkládaná studie se pokusí analyzovat tuto radikální změnu paradigmatu ve vztahu sovětského režimu k židovské menšině v pozdně stalinském období a na základě dostupné primární a sekundární literatury identifikovat její politická východiska a důsledky.⁶

Přehled literatury a dosavadního bádání

Problematika postavení Židů v poválečném Sovětském svazu je v odborné literatuře zpracována poměrně podrobně a s odkazem na rozsáhlou pramennou základnu, a to jak v domácí, tak zahraniční historiografii. Literatura vznikající v době studené války však byla výrazně politizována a ideologizována, přičemž její historická relevance trpěla také omezeným přístupem k archivním pramenům. V postsovětském období zase vznikalo velké množství populárně naučných

² Josif V. Stalin, *Sobranije sočinienij*, T. 13 (Moskva, 1951), 28.

³ Gennadij Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina: vlast' i antisemitizm* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 2003), 351 a násl.; Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 1 (London: I.B. Tauris, 1990), 512 a násl.; Arkadij Vaksberg, *Stalin proti Židům* (Praha: Beta, 2011), 148 a násl.

⁴ Frank Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953* (Köln: Böhlau Verlag, 2007), 108.

⁵ Žores Medvedev, *Stalin i jevreskaja problema: novyj analiz* (Moskva: ACT, 2004), 277.

⁶ Podle ortografických pravidel se má užívat forma „žid“ jako označení příslušníka národa a „žid“ jako označení příslušníka antropologické skupiny nebo stoupence náboženského vyznání. Toto rozlišení však v kontextu dané práce není vždy jednoznačně aplikovatelné. Proto se přidružují formy „Žid“ i tam, kde její užití nemusí uvedeným pravidlům odpovídat.

publikací, které předkládaly různé konspirační teorie a replikovaly řadu mýtů a polopравd. K existující literatuře je proto nutno přistupovat nanejvýš kriticky a selektivně.⁷

V Sovětském svazu bylo vědecké zpracování židovských dějin a kultury až do osmdesátých let v podstatě znemožněno. Teprve za perestrojky došlo k přehodnocení některých ideologických postulatů, mezi nimi i odmítání židovské nacionální problematiky v SSSR. Toto tabu v období chruščovovského tání částečně prolomoval sovětský disent. Jako jeden z prvních se problematice antisemitských projevů sovětského aparátu v poválečném období věnoval Roj Medveděv ve své analýze stalinské epochy z roku 1973. Některé jeho závěry, např. o účelu kampaně proti kosmopolitismu nebo o pozadí tzv. případu lékařů, jsou však z dnešního pohledu značně zjednodušující. Stejně tak nelze přijmout autorovo srovnání těchto projevů s předrevolučními pogromy.⁸

S odstupem doby je zřejmé, že práce těchto opozičních historiků a publicistů byly výrazně politizovány, což se negativně projevilo na jejich historické objektivitě. Příkladem za všechny je publikace Antona Antonova-Ovsejenka z roku 1980. Práce je natolik zatížena patosem a plna osobní hořkosti, že nese spíše znaky pamfletu než vědecké publikace. Problematiku vztahu k Židům autor přímočaře odvozuje od toho, že Stalin od mládí nenáviděl „lidi s dlouhými nosy“, zároveň mu však neváhá přiznat značně absurdní snahu zachránit Židy před pogromy jejich vysídlením na Dálný východ, a dokonce velmi barvitě popisuje vzhled baráků, které tam pro ně byly vystavěny.⁹

Naopak poměrně střízlivě hodnotí stalinský antisemitismus historici Michail Geller a Alexandr Někrič v knize *Utopie u moci* z roku 1982. Autoři vycházejí z předpokladu, že antisemitismus byl v této době využit jako osvědčený prostředek boje s rostoucí nespokojeností veřejnosti. Pojetí eskalujícího antisemitismu jako

⁷ Cílem uvedeného přehledu literatury je především postihnout genezi historického bádání nad tématem vztahu Židů a sovětské moci v pozdně stalinském období, vyzdvihnout jeho základní tendence a upozornit na klíčové autory a tituly. Neklade si však nároky na bibliografickou úplnost. Nejúplnější přehled primární i sekundární literatury je k dispozici např. v citovaných pracích G. Kostyrčenka nebo F. Grünera.

⁸ Roy Medvedev, *Let History Judge: The Origins and Consequences of Stalinism* (London: Macmillan, 1972), 491–97.

⁹ Anton Antonov-Ovsejenko, *The Time of Stalin: Portrait of a Tyranny* (New York: Harper & Row, 1983), 400–2. Spekulace o plánech na vysídlení sovětských Židů na Dálný východ se objevují snad ve všech pracích věnovaných danému tématu až do 90. let, kdy je definitivně vyvrátil G. Kostyrčenko. Antonov-Ovsejenko však zachází při líčení pomyslného birobidžanského ghetta nejdále. Většinou ostatních autorů (Geller, Někrič, ale např. i Solženicyn v prvním vydání *Souostroví Gulag*) se podařilo udržet si k těmto spekulacím alespoň nějaký odstup, daný zejména tím, že je nebylo možné podložit žádnými dokumenty.

počátku nové masivní vlny teroru, který měl ústít v „zasazení posledního úderu kapitalistické Evropě“, tedy dalšímu celosvětovému konfliktu, je však přinejmenším nedostatečně vyargumentované, spíše však značně přehnané.¹⁰

Zatímco oficiální sovětská historiografie na téma vztahu sovětské moci a Židů rezignovala, rezonovala tato problematika poměrně silně v zahraničí, zpočátku zejména v prostředí ruské emigrace. První obsáhlejší studie o stalinském antisemitismu byly na Západě publikovány již v padesátých a šedesátých letech. Svého druhu průkopnickou prací tohoto druhu je *Antisemitismus v Sovětském svazu* Solomona Švarce. V centru autorovy pozornosti stojí především boj proti antisemitismu v raném sovětském období, hodně prostoru věnuje také postavení sovětských Židů za druhé světové války. Poválečné období je s ohledem na dobu vzniku práce tematizováno spíše jen okrajově. Přesto Švarc postřehl, že „plíživý, zpočátku možná jen polovědomý antisemitismus vrchních pater sovětské byrokracie, který [...] se projevoval zejména upozadováním Židů ve všech oblastech sovětského života“, který se zformoval během třicátých let, v poválečném období značně zesílil.¹¹

Od šedesátých let se začali vztahu sovětského státu a Židů v pozdně stalinském období věnovat také autoři nespázaní s prostředím ruské emigrace, zejména ve Spojených státech. Jejich práce jsou však často poznamenány vysokou mírou ideologizace v duchu studené války, přičemž otázku stalinského antisemitismu často zužují na problematiku psychopatologie Stalinovy osobnosti.¹² Nejvýznamnějším příspěvkem z tohoto období tak zůstává obsáhlá práce Nory Levinové z roku 1988 s výmluvným podtitulem *Paradox přežití*.¹³

Kvalitativně nový přístup k látce se začal etablovat v šedesátých letech v Izraeli, kde se při Jeruzalémské univerzitě zformovalo významné centrum soudobé sovětologie, zaměřené zejména na analýzu sovětských dějin prizmatem tzv. „židovské otázky“. Okolo něj se soustředila řada historiků, jejichž práce, byť nadále odrážely některá zažitá ideologická schémata, významně přispěly k depolitizaci a objektivizaci tématu (Šmuel Ettinger, Mordechaj Altshuler, Jakov Roj ad.). Mezi přední znalce dějin sovětských Židů patří izraelský historik Benjamin Pinkus, který vedle vlastních tematických monografií také redigoval několikasvazkové

¹⁰ Mikhail Heller a Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present* (London: Hutchinson, 1986), 507, 510.

¹¹ Solomon M. Švarc, *Antisemitizm v Sovetskomo Sojuze* (Nju-Jork: Čechova, 1952), 8.

¹² Např. Salo W. Baron, *The Russian Jew under Tsars and Soviets* (New York: Macmillan, 1964).

¹³ Nora Levin, *The Jews in the Soviet Union since 1917: Paradox of Survival*. Vol. 2 (London: I.B. Tauris, 1990).

vydání materiálů o Židech a židovství ze sovětského tisku.¹⁴ Významné jsou rovněž výsledky vědeckého bádání Šimona Redlicha, který shromáždil a analyzoval veškeré tehdy dostupné materiály k dějinám Židovského antifašistického výboru.¹⁵

Teprve postupné odtajňování sovětských archivů na počátku devadesátých let vneslo do historického bádání v dané oblasti novou dynamiku. Problematika stalinského antisemitismu se od té doby stala nedílnou, byť často jen okrajovou součástí bezmála všech prací historického i publicistického charakteru různého rozsahu i kvality, věnovaných politickým či společensko-politickým aspektům stalinismu. Za nejvýznamnější z nich je možno považovat práce Jeleny Zubkovové, Rudolfa Pichoji či Edvarda Radzinského.¹⁶ První monografie věnované specificky vztahu sovětského státu a Židů v poválečném období publikovali Arkadij Vaksberg, Aleksandr Borščagovskij a Gennadij Kostyrčenko.

V populárně naučné práci určené primárně americké veřejnosti Vaksberg nedokázal překonat schematické pojetí stalinského antisemitismu jako výsledku Stalinovy osobní judeofobie.¹⁷ Emotivní Borščagovského práce pak především rekonstruuje na základě nově zpřístupněných vyšetřovacích protokolů průběh procesu proti Židovskému antifašistickému výboru, přičemž archivní materiály autor doplňuje vlastními vzpomínkami bezprostředního účastníka některých klíčových událostí.¹⁸ Práce Gennadije Kostyrčenkova je proti předchozím dvěma

¹⁴ Benjamin Pinkus, *Jevrei i jevrejskij narod; 1948–1953: Sbornik materialov iz sovetsoj pečati*. 1–7 (Jerusalim: Jevrejskij universitet, Centr po issledovaniju i dokumentacii vostočnojevropejskogo jevrejstva, 1973); Benjamin Pinkus, *The Soviet Government and the Jews 1948–1967: A Documented Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Benjamin Pinkus, *The Jews of the Soviet Union: A History of National Minority* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

¹⁵ Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948* (Boulder: East European Quarterly, 1982). Redlich po otevření sovětských archivů svá dřívější bádání doplnil a korigoval ve světle nově zpřístupněných pramenů. Viz Shimon Redlich, K. M. Anderson a I. Altman, eds., *War, Holocaust, and Stalinism: A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR* (Luxembourg: Harwood Academic, 1995); Šimon Redlich a Gennadij Vasiljevič Kostyrčenko, eds., *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR, 1941–1948: dokumentirovannaja istorija* (Moskva: Meždunarodnye otnošenija, 1996). Nejpodrobnější zahraniční analýzou dějin Židovského antifašistického výboru je práce německého historika Arno Lustigera *Rotbuch. Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden* (Berlin: Aufbau-Verlag, 1998).

¹⁶ Jelena Zubkova, *Poslevojennoje sovetsoje obščestvo: politika i povsednevnost': 1945–1953* (Moskva, ROSSPEN, 1999); Rudolf Pichoja, *Sovetskij Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991* (Moskva: Izdatelstvo RAGS, 1998); Edvard Radzinskij, *Stalin* (Moskva: Vargius, 1997).

¹⁷ Arkady Vaksberg, *Stalin Against the Jews* (New York: Knopf, 1995). Vaksberg v roce 2003 svou práci přepracoval pro ruské vydání, přičemž ji doplnil o ostrou a značně emotivní polemiku se Solženicynovou monografií *Dvě stě let pospolu*. Viz Arkadij Vaksberg, *Iz ada v raj: Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu* (Moskva: Olimp, 2003).

¹⁸ Aleksandr Borščagovskij, *Obvinjajetsja krov': dokumentalnoje povestvovanije* (Moskva: Progress – kultura, 1994).

titulům založena na důkladném sběru a analýze dostupných archivních materiálů.¹⁹ Autorova pozdější monografie z roku 2003 je dosud nejpodrobnější a nejfundovanější prací na dané téma.²⁰ Záběr své třetí knihy z roku 2009 pak autor zúžil na problematiku vztahu sovětské moci k inteligenci židovského původu. Její obsah z velké části vychází z předchozích autorových studií a nijak výrazně je nepřesahuje.²¹

Bezpochyby největší celospolečenskou rezonanci však vyvolala na počátku nového tisíciletí publikace Solženicynovy dvoudílné monografie o dějinách ruských a sovětských Židů Dvě stě let spolu.²² Není potřeba zde analyzovat všechny argumenty, které ve vyhrocené diskusi nad tímto dílem zazněly. Pouze podotýkám, že toto dílo velmi dobře zapadá do kontextu Solženicynova světónázoru, založeného na velkoruském nacionalizovaném mesianismu, který se v největší síle projevil po jeho návratu z emigrace do Ruska a který po roce 2000 využil (nebo zneužil?) putinský režim k vlastní sebe prezentaci. Z pohledu této práce je důležité zejména to, že v části věnované sledovanému období Solženicyn z velké části pouze rekapituluje již známá fakta, přičemž se dopouští značného výkladového a interpretačního zploštění.

Z novějších prací přinesl nový pohled na některé klíčové milníky poválečných židovských dějin v SSSR Žores Medveděv, který vnímá problematiku stalinského antisemitismu především jako součást mocenských bojů ve vládním a stranickém aparátu.²³ Tomuto pojetí stalinského antisemitismu se blíží francouzský politolog a sociolog Laurent Rucker se ve své práci Stalin, Izrael a Židé z roku 2001, který nahlíží stalinskou politiku uplatňovanou v poválečném období vůči Židům prizmatem sovětské blízkovýchodní politiky ve 40. a 50. letech. Klade si přitom otázku, zda existuje vzájemný vztah mezi sovětskou politikou vůči Izraeli a osudem Židů v SSSR. Dospívá na základě podrobné faktografické i chronologické analýzy k závěru, že sleduje spíše peripetie boje o moc v SSSR a politikou uplatňovanou v lidových demokraciích, tedy zejména vnitřní faktory. Tím se blíží interpretacím hlavního proudu ruských historiků.²⁴

¹⁹ Gennadij Kostyrčenko, *V plenu u krasnogo faraona: političeskije presledovanija jevrejev v SSSR v posledneje stalinskoje desjatiletije: dokumentalnoje issledovanije* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 1994).

²⁰ Gennadij Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina: vlast' i antisemitizm* (Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 2003).

²¹ Gennadij Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“: vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR* (Moskva: ROSSPEN, 2009).

²² Aleksandr Solženicyn, *Dvesti let vmeste: 1795–1995* (Moskva: Russkij Puť, 2001–2002).

²³ Žores Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema: novyj analiz* (Moskva: ACT, 2004).

²⁴ Laurent Rucker, *Stalin, Israël et les Juifs* (Paris: Presses Universitaires de France, 2001). Česky vyšlo

Z novějších prací zahraniční provenience je třeba zmínit rozsáhlou studii německého badatele Franka Grünera z roku 2008. Na rozdíl od většiny prací, které nahlížíjí stalinskou politiku vůči Židům prizmatem sovětské ideologie a vládní praxe, pokouší se Grüner postihnout sovětské židovstvo jako specifickou skupinu obyvatel s vlastními myšlenkovými koncepty, sebereflexí a sociálním chováním, tedy nejen jako pasivního aktéra stalinské politiky. Snaží se tak propojit sociálně a kulturně historické přístupy s dějinami mentalit a výzkumem kolektivní paměti jako faktoru utváření národního vědomí.²⁵

Co se pramenné základny týče, je k dispozici řada edic dokumentů zaměřených na některé dílčí aspekty poválečných dějin sovětských Židů. Významné jsou zejména tři edice dokumentů. První z nich je pramenná edice z pera izraelského historika Benjamina Pinkuse z roku 1984, která kombinuje analytický výklad s paralelní publikací relevantních pramenů. Kromě úzce chápaného vztahu sovětského režimu k Židům pokrývá i problematiku religiozního a kulturního života této menšiny, ve srovnání s ostatními dvěma publikacemi tak nabízí mnohem širší perspektivu. Výběr pramenů však odpovídá době a místu vzniku práce a lze jen litovat, že se autor nerozhodl pro její pozdější aktualizaci.²⁶

Další dvě edice – sborník badatelské dvojice Džachangir Nadžafov a Zinaida Bělousova mapující kampaň proti kosmopolitismu a obecněji pojatý sborník o stalinském antisemitismu redigovaný Gennadijem Kostyrčenkem – pocházejí z roku 2005. Nadžafov a Bělousova vnímají kampaň proti kosmopolitismu v širším kontextu snahy o usměrnění a ideologickou unifikaci sovětské inteligence, přičemž se snaží postihnout mechanismy rozhodování o klíčových ideologických otázkách. Toho dosahují zejména prostřednictvím konfrontace materiálů připravených na nižších stupních stranické a vládní hierarchie s rozhodnutími direktivních orgánů a konečně veřejnými propagandistickými výstupy. Tento účinek je však oslaben přísně chronologickým řazením dokumentů.²⁷ Sborník editovaný Gennadijem Kostyrčenkem pak tvoří pramennou základnu jeho monografií, z nichž jsou také dobře známy autorovy hlavní teze. Jedná se zejména o zasazení počátku „oficiálního antisemitismu“ již do poloviny třicátých let, čemuž odpovídá i netypické časové vymezení sborníku obdobím let 1938 až 1953. Pro řazení doku-

jako *Stalin, Izrael a Židé* (Praha: Rybka Publishers, 2001).

²⁵ Frank Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941–1953* (Köln: Böhlau Verlag, 2007).

²⁶ Benjamin Pinkus, *The Soviet Government and the Jews 1948–1967: A Documented Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

²⁷ Džachangir Nadžafov a Zinaida Belousova, eds., *Stalin i kosmopolitizm: dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945–1953* (Moskva: MFD, 2005).

mentů autor volí kombinaci chronologického a tematického přístupu, čímž umožňuje čtenáři daleko přehlednější orientaci v tématu. Ve srovnání s výše uvedenou prací předkládá také pestřejší spektrum pramenů, byť ponechává stranou produkty propagandy, čímž je sborník ochuzen o jeden důležitý aspekt protizidovského diskursu.²⁸

Stalinský antisemitismus v letech 1948 až 1953

Přibližně od poloviny třicátých let, kdy se upevnila Stalinova mocenská pozice, prošel ideologický koncept sovětské národnostní politiky radikální proměnou. Namísto utopického revolučního internacionalismu, charakteristického pro rané období bolševické vlády, se zformovala ideologie sovětského patriotismu založená na všestranné dominanci ruského etnika. Ruský historizující nacionalismus se začal vzmáhat v souvislosti s další militarizací země jako nástroj posilování vlasteneckého citění a vrcholil za druhé světové války a krátce po ní apoteózou hrdinství sovětského lidu. V poválečném období jej formovalo především velmocenské soupeření ústící do studené války. Hlavním pilířem nové sovětské národnostní politiky byl princip hierarchie sovětských národů v čele s tím ruským, jak to v symbolické rovině dokládá nová sovětská hymna adorující Velikou Rus jako tmel nerozlučného svazu sovětských republik, jež v roce 1944 nahradila Internacionálu.

Návrat k předrevolučnímu velkoruskému nacionalismu s sebou nesl i svůj tradiční stín – antisemitismus. V roce 1933 byly v Sovětském svazu zavedeny vnitřní pasy, v nichž se povinně zaznamenávala národnost. Tzv. „pátá kolonka“ (*pjatoj punkt*) postupně nabývala pro každodenní život a kariéerní uplatnění člověka stejný význam jako kolonka šestá, identifikující jeho třídní původ. Jak uvádí Gennadij Kostyrčenko, „etnická příslušnost se stala pro stalinský režim sociálním znakem, který byl využíván zároveň i pro skrytou diskriminaci z národnostního hlediska“.²⁹ Tento typ protizidovské politiky bývá v literatuře označován jako „státní“ nebo také „oficiální“ či „stalinský“ antisemitismus. Uvedené pojmy jsou v sekundární literatuře používány v podstatě synonymně a jejich výběr spočívá víceméně na libovůli autora.³⁰ Nuance mezi nimi s německou precizností analyzuje pouze

²⁸ Gennadij Kostyrčenko, ed., *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii. 1938–1953* (Moskva: Meždunarodnyj fond Demokratija, 2005).

²⁹ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 219.

³⁰ Pojem státní antisemitismus užívá Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 93 a násl., či Pichoja, *Sovetskij Sojuz*, 75–78, oficiální či stalinský antisemitismus pak např. Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 69 a násl.

Frank Grüner.³¹ Ve shodě s ním je v této studii užíván termín „stalinský antisemitismus“ nebo „antisemitismus pozdně stalinského období“.

Pojem „antisemitismus“ je však významově značně nejednoznačný, což zneumožňuje jeho prosté převzetí a použití. V uvedené studii se proto opírám o široce respektovanou definici Helen Feinové, která se pokusila o jeho co nejširší významové ukotvení.³² Definice „antisemitského režimu“ z pera Bena Halperna mi pak umožní označovat režim pozdně stalinského období jako režim antisemitský.³³ Obě tyto definice však vzbuzují otázku, kdo je „Žid“, resp. komu je možno židovskou identitu přisuzovat, přičemž odpověď bude různá, budeme-li ji posuzovat prizmatem náboženským, sociálním, rasovým, kulturním, národnostním či politickým. Francouzský filosof Jean Paul Sartre se pokusil tento problém překonat svým pojetím, založeným na existencialistické a fenomenologické filosofii, podle něž je Židem ten, koho za Žida považují ostatní, čímž do centra antisemitismu postavil stereotypní konstrukt Žida. Žid je v tomto pojetí konstruktem vytvořeným z nejrůznějších představ, stereotypů a předsudků, vlastních lidem v daném místě a čase. Základ antisemitismu pak tvoří souhrn těchto stereotypů a předsudků, které se měnily v souvislosti se změnami sociálního, kulturního a politického prostředí, nicméně jejich podstata zůstávala stejná – vnímání Žida jako cizince a nepřítel.³⁴ Tento přístup umožňuje odhlédnout od otázek spjatých s problematikou sebeidentifikace Židů v poválečném období a zaměřit se pouze na vztah sovětského režimu k Židům jako stereotypnímu konstruktu.

Těžiště stalinského antisemitismu je historiky shodně kladeno do poválečného období. V tuto dobu docházelo k výraznému posunu na mezinárodní scéně: krize v protifašistické koalici, ústící do blokády Západního Berlína, vyhocení vztahů s USA a nástup studené války, rozkol v sovětsko-jugoslávských vztazích a zejména vznik Izraele a dynamika sovětsko-izraelských vztahů. Celý tento komplex událostí, spolu s faktory vnitřní povahy (mocenské boje uvnitř nejvyšší nomenklatury, ideologická diverzifikace intelektuální elity, nárůst židovského nacionalismu

³¹ Grüner, *Patrioten und Kosmopoliten*, 412–14.

³² „Antisemitismus je trvale přítomná latentní struktura nepřátelských názorů vůči Židům jako skupině projevující se u jednotlivců jako osobní postoj, v kultuře jako mýtus, ideologie, folklór a formy zobrazování a v chování jako sociální nebo právní diskriminace, politická mobilizace proti Židům a kolektivní nebo státní násilí, jehož výsledkem a/nebo záměrem je vyloučení, vyhnání nebo zničení Židů jako takových.“ Helen Fein, „Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions“, in *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism, Current Research on Antisemitism*. Vol. 1, ed. Helen Fein (Berlin: De Gruyter, 1987), 67.

³³ „Antisemitský je takový režim nebo skupina, která je k Židům nepřátelská do té míry, že nemůže akceptovat míru, ve které jsou aktuálně tolerováni.“ Ben Halpern. „What is Antisemitism?“ *Modern Judaism* 1, č. 3 (prosinec 1981): 260.

³⁴ Jean Paul Sartre, *Réflexions sur la question juive* (Paris: Paul Morihien, 1946).

apod.), ovlivňoval a spoluurčoval v daném období dynamiku vztahu sovětského státu k Židům. Za jakýsi její symbolický předěl bývá považována násilná smrt předsedy Židovského antifašistického výboru Solomona Michoelse, jež byla na Stalinův pokyn inscenována jako tragická automobilová nehoda, zřejmě z obavy, že represivní zákrok proti světoznámé osobnosti sovětského židovského národního hnutí by krátce po válce mohl způsobit mezinárodní skandál.³⁵

Michoelsova smrt prakticky odstartovala vrcholné období stalinského antisemitismu. Zatímco v předcházejícím období se kádrová čistka s antisemitským podtextem omezovala na opatření z oblasti administrativně-byrokratické (propouštění z práce, vylučování ze strany apod.), začaly postupně v její realizaci hrát daleko větší roli orgány státní bezpečnosti a od roku 1952 pak mívala dohru v podobě fabrikovaných procesů. Represe se v této době neomezovaly jen na aktivní židovskou elitu, ale v nejvyšší míře dopadly na asimilovanou a rusifikovanou populaci židovského původu. Rozsáhlé kádrové čistky probíhaly zejména v orgánech státní správy a v oblastech spjatých s ideologickou a propagandistickou činností, zejména v žurnalistice, umění, ve vědeckých kruzích, na univerzitách a ve vzdělávacích zařízeních. Nejtragičtější průběh však měla protižidovsky zaměřená čistka v oblasti průmyslu. Odhalení záškodnické a špionské činnosti v Moskevském závodě na výrobu automobilů J.V. Stalina („případ ZIS“) stálo život čtrnácti osob. V souvislosti s rozbitím nacionalistické sionistické organizace v Kuzněckém metalurgickém závodě ve Stalinsku („případ KMK“) byly k smrti odsouzeny čtyři osoby a řada dalších k dlouholetým trestům odnětí svobody.³⁶ Je však třeba dodat, že stalinský antisemitismus nikdy neměl podobu otevřené a oficiálně deklarované politiky, a jeho latentní charakter tak vylučoval masové protižidovské represe.

Za tři klíčové milníky stalinského antisemitismu je možno označit likvidaci Židovského antifašistického výboru v roce 1948 a trestní řízení s jeho vedením v letech 1949 až 1952, který znamenal přesun těžiště stalinského antisemitismu z oblasti administrativně-byrokratické a propagandistické diskriminace do sféry policejně-represivní. Druhým pak byla kampaň proti kosmopolitismu na počátku roku 1949, v níž stalinský antisemitismus poprvé vstoupil do veřejného prostoru, a konečně třetím tzv. případ lékařů, kterým počátkem roku 1953 kulminoval.

³⁵ Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 153–63. Herec a divadelní režisér Solomon Michoels (1890–1948, vl. jm. Šlojme Vovsi) byl od roku 1929 ředitelem Státního židovského divadla a doma i v zahraničí byl znám jako významný představitel sovětské židovské kultury. Zastával funkci předsedy Židovského antifašistického výboru od jeho vzniku. Byl zabit v noci z 12. na 13. ledna 1948 během pracovní cesty v Minsku.

³⁶ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 619–29.

„Centrum antisovětské propagandy“. Likvidace Židovského antifašistického výboru

Židovský antifašistický výbor byl ustaven na počátku roku 1942 v rámci struktury hlavního sovětského tiskového orgánu – Sovětské informační kanceláře (Sovinformbyro) – pod patronátem náměstka ministra zahraničí Solomona Lozovského. Jeho cílem bylo aktivizovat židovské občanské hnutí, navázat kontakty s vlivnými a bohatými zahraničními židovskými organizacemi a získat od nich finanční prostředky na podporu válečných operací.³⁷ V poválečném období se činnost výboru zaměřila na domácí záležitosti. Řešil problémy sovětských Židů při reintegraci, vystupoval proti lokálním projevům antisemitismu a diskriminace a díky svému organizačnímu zakotvení intervenoval v záležitostech židovské menšiny u nejvyšších státních a stranických orgánů. Stal se tak jakýmsi středobodem židovských kulturně-společenských i politických aktivit a upínaly se k němu naděje židovské menšiny na uznání jejích národnostních potřeb.³⁸ Tento posun však nevyhnutelně vedl ke konfliktu se státní mocí.³⁹ S ohledem na aktuální dění na Blízkém východě, kde se rozhodovala otázka budoucího uspořádání Palestiny po vypršení britského mandátu, bylo v poválečném období nicméně uzavření výboru několikrát odloženo. Sovětský svaz v tuto dobu diplomatickými i vojenskými prostředky aktivně podporoval vznik samostatného Izraele. Byl prvním státem, který jej uznal *de iure* a poskytoval mu prostřednictvím svých satelitů vojenskou pomoc. Jak uvádí Žores Medvedev, tyto aktivity ve prospěch Izraele nebyly motivovány ani morálními důvody, ani snahou získat jej do orbity svého vlivu, jak se často uvádí. Sovětský svaz tím podle něj usiloval hlavně o oslabení vlivu Velké Británie na Blízkém východě na jedné straně a o zajištění své bezpečnosti na straně druhé: „tím, že vytvořil mezi Araby a Židy zónu permanentního konfliktu, do kterého byly nutně vtahovány jak Spojené státy, tak západoevropské země, zajišťoval Stalin bezpečnost jižních hranic SSSR.“⁴⁰ V této konstelaci sovětské blízkovýchodní politiky

³⁷ Celkem získal Sovětský svaz během druhé světové války od zahraničních židovských spolků okolo 45 milionů dolarů. Viz Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 231.

³⁸ Grüner, *Patrioten und Kosmopolite*, 108.

³⁹ Nejprve v souvislosti s kritikou činnosti Sovinformbyra, kde v letech 1945 a 1946 proběhly prověrky, které konstatovaly závažné nedostatky v personální politice, zejména „nepříjatelnou koncentraci Židů“. Další dva návrhy na ukončení jeho činnosti pak pocházejí z přelomu let 1946 a 1947. Vliv S. Lozovského, do jehož kompetenčního portfolia činnost výboru spadala, od této chvíle rychle slábl. V souvislosti s kádrovými čistkami na ministerstvu zahraničních věcí byl v roce 1946 zbaven funkce náměstka ministra a krátce nato byl z ministerstva propuštěn. V létě 1947 byl zbaven také vedení Sovinformbyra. Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 361–65.

⁴⁰ Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 105.

mohly být kontakty výboru s vlivnými mezinárodními sionistickými kruhy užitečné. K jeho likvidaci tak došlo až koncem roku 1948, kdy bylo zřejmé, že sovětské plány na Blízkém východě jsou značně iluzorní a že vznik Izraele má naopak dosti problematický vliv na sovětské Židy.⁴¹

Vznik samostatného židovského státu totiž významně přispěl k vzepětí národního uvědomění sovětských Židů. Rostla očekávání, že pod vlivem proizraelského kurzu budou uznány národnostní potřeby židovské menšiny a umožněna emigrace do Izraele. Tento entusiasmus kulminoval na podzim 1948, kdy do Moskvy přijela první velvyslankyně nového státu Golda Meirová. Její pobyt provázely manifestace tisíců lidí, demonstrujících svou židovskou identitu a solidaritu s Izraelem. Největší z nich proběhly 4. října u příležitosti židovského Nového roku a 13. října na svátek Jom Kipur. Ať už byly tyto manifestace euforickým projevem židovského nacionalismu, který v mocenských špičkách způsobil „záchvat politické paranoie“, jak je vykládá Gennadij Kostyrčenko, nebo provokací státního aparátu, jak je vyhodnotil Žores Medveděv, staly se záminkou pro likvidaci výboru.⁴²

Rozhodnutí o rozpuštění Židovského antifašistického výboru přijalo politbyro ústředního výboru VKP(b) 20. listopadu s odůvodněním, že se jedná o protisovětské centrum, které poskytuje informace cizím rozvědkám. Zároveň požadovalo uzavřít tiskové orgány výboru, zabavit jeho dokumentaci, zatím však nikoho nezatýkat.⁴³ Jak se brzy ukázalo, akcent byl na slově „zatím“. V prosinci předložil ministr státní bezpečnosti Abakumov Stalinovi podrobnou zprávu o výsledcích šetření materiálů zabavených výboru, ve které doložil, že jeho vedoucí představitelé vyvíjeli špionáž ve prospěch zahraničních rozvědek a rozněcovali v zemi protisovětský židovský nacionalismus.⁴⁴ Na základě této zprávy byli 24. prosince zatčeni dva čelní představitelé výboru – jeho předseda Icik Fefer a nástupce Michoelse ve funkci ředitele moskevského Židovského národního divadla Veniamin Zuskin. Začátkem roku 1949 následovala další vlna zatýkání. Mezi zatčenými bylo až na několik výjimek celé vedení výboru, jeho tiskového orgánu Ejnrikajt a vydavatelství Der emes, došlo však i na řadové členy, zejména na ty, kteří měli nějaké vazby na zahraničí. Po Židovském antifašistickém výboru následovala likvidace dalších center židovské kultury a občanského života. Byly uzavřeny všechny židovské kulturní

⁴¹ Michal Reiman, *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Praha: Karolinum, 2000), 98.

⁴² Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 170–71; Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 111 a 120.

⁴³ Rešenije Politbjuro CK VKP (b) o zakrytii JAK. 20 nojabrja 1948, in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 138.

⁴⁴ V. S. Abakumov – J. V. Stalinu, V. M. Molotovu, L. P. Berii, G. M. Malenkovu, A. A. Kuznecovu o rezul'tatach izučeniija iz'jatogo archiva JAK. 4 dekabrja 1948 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 139–47.

a vzdělávací instituce, včetně Svazu židovských spisovatelů, židovských divadel a periodik. Zastaveno bylo i rozhlasové vysílání v jidiš. Po celé zemi byli zatýkáni židovští spisovatelé a další představitelé židovské intelektuální elity. Masová represivní akce zasáhla také židovskou autonomii v Birobidžanu, kde byla likvidována prakticky celá správní a intelektuální elita.

Zatčena byla také Molotovova žena Polina Žemčužinová, sama židovského původu, která udržovala s vedením výboru blízké osobní vztahy. Podle Gennadije Kostyrčenka stály za jejím zatčením Stalinovy obavy, že Molotov pod jejím vlivem podporuje židovské nacionalisty a vede proizraelskou politiku.⁴⁵ Daleko přesvědčivěji však působí závěry Žorese Medveděva, který likvidaci výboru a útok na Polinu Žemčužinovou zasazuje do širšího kontextu tehdejší mocenské konstelace a chápe je jako součást rozsáhlejší strategie tandemu Berija–Malenkov, jak se zbavit svých největších politických konkurentů.⁴⁶ Molotov byl krátce po zatčení Žemčužinové zbaven funkce ministra zahraničí a spolu s ním byl nucen odejít z pozice ministra zahraničního obchodu i jeho spojenec a rodinný přítel Anastaz Mikojan. Oba si sice zachovali pozice v politbyru, ale mocenské těžiště bylo v tu dobu nikoli ve stranickém aparátu, ale v radě ministrů. Odvoláním z postu ministra zahraničí tak Molotov ztratil pozici druhého nejvýznamnějšího muže v sovětské hierarchii. Likvidace židovského národnostního života tak měla významný dopad v nejvyšších patrech stranické nomenklatury. Ve stejné době byl zbaven všech funkcí Nikolaj Vozněsenski a začaly se rýsovat obrysy největší sovětské poválečné represivní kampaně, tzv. leningradského procesu. Ve vedení SSSR se v jeho důsledku ustavil mocenský triumvirát Stalin–Berija–Malenkov. Berija, jehož postavení ještě upevnily úspěchy při vývoji atomové bomby, se stal ve vládním aparátu nejvlivnější postavou.

„Nohsledi buržoazního estétství“. Boj proti kosmopolitismu

Ve stejné době, kdy docházelo k likvidaci židovského kulturně-společenského života, zaplavila veřejný prostor halasná kampaň proti kosmopolitismu, v níž stalinský antisemitismus poprvé vstoupil do veřejného prostoru. „Odrodilý kosmopolitismus“, chápaný jako protiklad k velkoruskému patriotismu, představoval jakousi hypostázi „poklonkování před Západem“, kolem něž byla orientována

⁴⁵ Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 179.

⁴⁶ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 132–36. Polina Žemčužinová nebyla obviněna v souvislosti s případem Židovského antifašistického výboru, ale ze zneužívání pravomoci z doby jejího působení v různých vládních funkcích. Tomu odpovídal i relativně mírný trest – pět let vyhnanství v Kazachstánu.

agresivní kampaň pojmenovaná po novém hlavním sovětském ideologovi jako „ždanovština“. Tato kampaň, jejímž prostřednictvím byl v éře nastupující studené války nastolován nový ideologický kurs, byla směřována zejména na oblast kulturního a duchovního života, která byla z hlediska jeho úspěšného zakořenění klíčová. Po roce 1948 přerostla „ždanovština“ do kampaně proti kosmopolitismu, která rovněž cílila primárně do řad humanitní inteligence s cílem pacifikovat liberálně laděné kruhy v ideologickém aparátu a posílit „ideovou monolitnost“ kulturního a duchovního života. Jak uvádí Jelena Zubkovová, kosmopolitismus se projevoval jako svého druhu „vyšší forma poklonkování – jako úplné odtržení od zájmů vlasti“.⁴⁷

V základech kampaně proti kosmopolitismu stál konflikt dvou kulturně-byrokratických struktur – odboru propagandy a agitace při ústředním výboru VKP(b) (agitprop) a Svazu spisovatelů SSSR – o vliv v kulturně-politické sféře. Jejich střet se rozehrál v oblasti divadelního umění, což svědčí o významu, který byl divadlu jako médiu pro šíření ideologického vlivu v této době přisuzován. Agitprop v čele s Dmitrijem Šepilovem poskytoval záštitu moskevským divadelním kritikům, kteří tak disponovali určitou organizační i tvůrčí autonomií vůči svazu spisovatelů. Svaz spisovatelů se naopak díky Stalinově přízni projevoval jako tajemníkovi Alexandru Fadějevovi vymykající se přímé kontrole agitpropu. Fadějev ze své pozice podporoval sovětské dramatiky, jejichž umělecká produkce nevalné kvality byla předmětem sžíravých recenzí divadelních kritiků, zaštitěných agitpropem, jejichž vysoké estetické požadavky na formu i obsah divadelní tvorby ostře kontrastovaly s dobovým uměleckým kánodem. Otevřený konflikt těchto dvou skupin nastal během XII. sjezdu spisovatelů v prosinci 1948. Zatímco agitprop se chystal obvinít Fadějeva ze závažného selhání v oblasti dramatické tvorby a ve funkci ho nahradit liberálněji smýšlejícím Konstantinem Simonovem, Fadějev, zaštitěn podporou Malenkova a sympatiemi Stalina, přešel do protiútoků. 18. prosince vystoupil na sjezdu s ostrým referátem naměřeným proti ideologické diverzi divadelních kritiků, čímž celou kampaň uvedl do chodu.

Jakmile Šepilov pochopil skutečné rozložení sil, nezbylo mu než se pokusit dokázat svou loajalitu. Proto adresoval Malenkovovi zprávu, v níž své bývalé chráněnce z řad divadelních kritiků označil za „antipatriotickou, buržoazně-estétskou skupinu, jejíž činnost významně poškozuje rozvoj sovětského divadla a divadelní tvorby“. Zároveň neváhal upozornit na „neruský“ původ většiny z nich.⁴⁸ Kampaň

⁴⁷ Zubkova, *Poslevojennoje obščestvo*, 206.

⁴⁸ Dokladnaja zapiska Agitpropa CK G. M. Malenkovu o sostojanii teatralnoj kritiki. 23 janvarja 1949 g., in *Stalin i kosmopolitizm*, ed. Nadžafov a Belousova, 223–26.

proti kosmopolitismu se tak stala první kampaní svého druhu s protižidovským podtextem. Nešlo však jen o to, že řada osob obviněných z kosmopolitismu opravdu byla židovského původu, ale že jejich židovský původ byl v textu kampaně záměrně akcentován.⁴⁹ V běžném jazyce se tak slovo „kosmopolita“ stalo synonymem pro slovo „Žid“, jak o tom svědčí dobové úsloví: „Nechceš-li být antisemita, říkej Židákovi kosmopolita.“ Hon na kosmopolity se pak šířil soustřednými kruhy a z původně okrajové záležitosti několika moskevských divadelních kritiků se stala aféra zasahující prakticky celou oblast vědy a kultury. Kosmopolité byli odhalováni mezi literáty a literárními vědci, hudebníky a muzikology, filosofy a historiky; kosmopolitické tendence byly nalézány ve filmu, v architektuře, na univerzitách a ve vědeckých ústavech.

Směr kampani udala 28. ledna 1949 Pravda ve stati „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“.⁵⁰ Po další tři měsíce ji pak rozvíjela zejména kulturně-společenská periodika Litěraturnaja gazeta a Sovetskoje iskusstvo, na jejichž stránkách také získala protižidovské zaměření. Nejradikálněji si v tomto ohledu počínal šéfredaktor periodika Sovetskoje iskusstvo V. G. Vdovičenko, který ve zprávě určené Malenkovovi vylíčil činnost divadelních kritiků jako rozsáhlé sionistické spiknutí.⁵¹ Nicméně mocenské špičky neměly na rozpoutání masové protižidovské hysterie zájem a nejhalasnější projevy tohoto typu aktivně potlačovaly. Proto byl Vdovičenko obviněn z radikalismu a odvolán ze své funkce. Koncem března útoky proti kosmopolitům ze stránek novin vymizely. 10. dubna se tomuto tématu Pravda věnovala naposledy, tentokrát však v již daleko umírněnějším duchu.⁵² Kampaň již splnila svůj účel – pacifikovala liberálně laděné kruhy v řadách inteligence a odvedla pozornost od likvidace židovského kulturně-společenského života.

Boj proti kosmopolitům nevykročil za rámec propagandistické a kádrově-byrokratické sféry, což ostře kontrastovalo s represivním zákrokem proti židovské inteligenci. Gennadij Kostyrčenko vykládá tento rozdíl tím, že představitelé židovské kultury byli považováni za „židovské buržoazní nacionalisty“, tedy za skutečné či potenciální agenty světového sionismu. Naopak kosmopolité z řad asimilované židovské inteligence mohli být obviněni maximálně z toho, že svou nepatriotickou a prozápadní rétorikou napomáhají imperialistické propagandě. K jejich

⁴⁹ Podle B. Pinkuse bylo až 71 % představitelů inteligence obviněných z kosmopolitismu židovského původu. Viz Pinkus, *The Soviet Government and the Jews*, 160.

⁵⁰ „Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov“, *Pravda*, 28. ledna 1949.

⁵¹ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 341.

⁵² „Kosmopolitizm – ideologičeskoje oružije amerikanskoj reakcii“, *Pravda*, 10. dubna 1949.

„zneškodnění“ tak postačovalo jejich vytlačení z kulturní a vzdělávací sféry.⁵³ Tato argumentace je zjevně nedostatečná a sám Kostyrčenko ji ve své pozdější monografii již neopakuje. Jak dokládá osud jednoho z divadelních kritiků – Ilji Altmana –, skutečnost byla daleko komplikovanější. Altman byl jediným ze skupiny moskevských divadelních kritiků, který byl vyloučen ze svazu spisovatelů, a to především kvůli svým stykům s vedením Židovského národního divadla a moskevské sekce svazu židovských spisovatelů. 6. března 1953 (sic!) byl zatčen a obviněn zároveň z buržoazního nacionalismu i odrodilého kosmopolitismu. Tento paradox daleko spíše než na odlišnosti obou obvinění ukazuje na jejich shodu. Buržoazní nacionalisté sice byli obviňováni z oddanosti své národnostní identitě a kosmopolité naopak ze snahy se této identity zříct, ale v podstatě se jednalo o dvě strany téže mince. Široká veřejnost si proto pod oběma pojmy brzy začala představovat stejný obsah – „buržoazní nacionalista“ i „kosmopolita“ se staly synonymem pro slovo „Žid“.

„Vrazi v bílých pláštích“. Případ lékařů

13. ledna 1953 byla ve všech klíčových denících a v rozhlase zveřejněna zpráva tiskové agentury TASS o zatčení skupiny lékařů s povětšinou neruskými jmény, kteří na pokyn západních tajných služeb a mezinárodních sionistických organizací údajně usilovali o život nejvyšším představitelům země.⁵⁴ Kampaň, která se rozpoutala po zveřejnění této zprávy, mezi sovětskými obyvateli vyvolala bezmála protižidovskou davovou psychózu a v zahraničí zvedla obrovskou vlnu kritiky.

Tzv. případ lékařů, který představuje jakési apogeum stalinského antisemitismu, bezprostředně vyrostl z procesu proti Židovskému antifašistickému výboru. Na základě výpovědi jeho předsedy Icika Fefera byl v listopadu 1950 zatčen profesor J. Etinger, který jako přední internista poskytoval konzultace kremelské nemocnici, kde se léčila nejvyšší stranická a vládní nomenklatura. Během výslechů byl Etinger za použití fyzického a psychického násilí donucen označit řadu proslulých lékařů židovského původu za židovské nacionalisty a přiznat, že v roce 1945 úmyslně špatnou léčbou způsobil smrt tajemníka ústředního výboru strany Aleksandra Ščerbakova. Ministr státní bezpečnosti Abakumov však tuto vyšetřovací verzi odmítl jako přehnanou a s ohledem na Stalinovu chorobnou nedůvěřivost i za potenciálně nebezpečnou.⁵⁵

⁵³ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 336.

⁵⁴ „Arest gruppy vračej-vreditel’“, *Pravda*, 13. ledna 1953.

⁵⁵ Kostyrčenko, *Tajnaja politika Stalina*, 632–33.

Hlavní vyšetřovatel Etingerova případu Rjumin se v sebezáchovném kroku obrátil Malenkovovým prostřednictvím rovnou na Stalina a obvinil ministra Abakumova z řady nezákonných praktik, mimo jiné i z toho, že záměrně způsobil Etingerovu smrt, aby tak znemožnil další vyšetřování jeho teroristických aktivit.⁵⁶ Události pak nabraly rychlý spád: Abakumov byl odvolán z ministerského postu, vyloučen ze strany a krátce nato zatčen. V ústředí ministerstva státní bezpečnosti (MGB) se pod záminkou odhalení sionistického spiknutí rozběhla kádrová čistka, která zasáhla téměř všechny vedoucí pracovníky židovského původu. „Případ Abakumov“ proto bývá někdy označován spolu s případem Židovského antifašistického výboru a případem lékařů za třetí protizidovský proces z období pozdního stalinismu.⁵⁷ V rozhodnutí politbyra, kterým byly o okolnostech Abakumovova odvolání informovány všechny útvary ministerstva státní bezpečnosti, pak bylo uvedeno, že „mezi lékaři existuje konspirativní skupina osob, která se pokoušela během léčby usmrtit přední představitele strany a vlády“. O něco dále bylo ještě upřesněno, že plnili pokyny zahraničních rozvědek.⁵⁸ Budoucí případ lékařů tak získal jasné kontury.

Nové vedení MGB také po dvouleté nečinnosti obnovilo začátkem roku 1952 vyšetřování v případě Židovského antifašistického výboru. Záhy bylo připraveno obvinění, jeho ústředním bodem však byl pouze plán na židovské osídlení Krymu z roku 1944, neboť žádné alespoň trochu přesvědčivé důkazy aktuální protistátní činnosti zatčených představitelů výboru se po celou dobu vyšetřování nepodařilo získat.⁵⁹ Proto se z tohoto případu nemohl stát propagandistický monstrproces, jak to předpokládalo původní usnesení politbyra. Dokonce i uzavřené soudní líčení, které začalo 8. května před vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR, skončilo těžko uvěřitelnou blamáží. Předkládaná obvinění byla natolik neopodstatněná a tak očividně odporovala jakýmkoli procedurálním normám, že se předsedající A. A. Čepcov rozhodl soudní řízení přerušit a pokusil se celou věc vrátit k došetření. Jeho intervence u Malenkova však nebyla a ani nemohla být úspěšná – Malenkov, do jehož kompetence problematika židovského obyvatelstva SSSR spadala, byl sám aktivním hybatelem celého případu, a těžko tak mohl mít zájem

⁵⁶ M. D. Rjumin – J. V. Stalinu ob „opasnosti“ V. S. Abakumova „dlja gosudarstva“. 2. iulja 1951 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 449–50. J. Etinger zemřel v březnu 1952 ve vazbě následkem surových výslechů.

⁵⁷ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 157.

⁵⁸ Iz postanovlenija CK VKP (b) „O neblagopolučnom položenii v ministerstve gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR. 11. iulja 1951 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 451–52.

⁵⁹ „Obvinitelnoje zaključenie po „delu JAK“. 3. aprilja 1952 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 182–200.

na jeho diskreditaci.⁶⁰ 18. července byly vyneseny rozsudky smrti a 7. srpna byly vykonány.⁶¹

Důvody pro dlouhodobou nečinnost v případě Židovského antifašistického výboru i důvody jeho rychlého uzavření budou zřejmě na své plné objasnění ještě čekat. Je však zřejmé, že případ lékařů, který v té době již získal své pevné kontury, umožňoval rozšířit záležitost sionisticky motivované špionáže daleko za úzký rámec židovské inteligence, a nabízel tak daleko větší mocensko-politický a ideologicko-propagandistický potenciál.

Případ lékařů sice vznikl uvnitř vyšetřovací sekce MGB, jak však přesvědčivě dokládá Žores Medveděv, nešlo jen o výsledek přemrštěných ambicí jednoho dobrodruha v řadách jejích vyšetřovatelů, jak se jej pokouší vysvětlit Gennadij Kostyrčenko.⁶² Podle Medveděva je nutno vidět jej v kontextu komplikovaných a nepřehledných mocenských bojů v nejvyšších patrech sovětské hierarchie, zejména růstu vlivu tandemu Berija–Malenkov na jedné straně a Stalinovy obavy z něj na straně druhé.⁶³

Rjumin, který díky reorganizaci MGB povýšil do funkce velitele útvaru pro vyšetřování zvláště závažné trestné činnosti, začal rozpracovávat svou původní vyšetřovací verzi. Ustavil vyšetřovací skupinu, která za asistence k tomuto účelu sezvaného lékařského konsilia přezkoumávala úmrtí všech významných pacientů kremelské nemocnice v letech 1945 až 1951. Nad rámec těchto prověrek se však vyšetřování neposunulo a na celý další rok se prakticky zastavilo. Stalin i špičky MGB byli plně zaměstnáni případem tzv. mingrelské nacionalistické skupiny, který vyústil v zatčení více než čtyřiceti gruzínských stranických a republikových činitelů a byl provázen masovými deportacemi celých skupin obyvatel. Ani po svém návratu z „odpočinku“ v Gruzii do Kremlu v únoru 1952 nevěnoval Stalin případu lékařů větší pozornost a soustředil se na jiné záležitosti, zejména na přípravu nového sjezdu strany.

Nový impuls tak dostalo vyšetřování teprve v srpnu 1952, kdy byla na MGB předvolána Lidija Timanšuková, která se podílela na léčení Andreje Ždanova krátce před jeho smrtí. Z její výpovědi vyšlo najevo, že tehdy o svých rozeprách

⁶⁰ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 126–27 a 138.

⁶¹ Popraveni byli S. A. Lozovskij, I. S. Fefer, I. S. Juzefovič, B. A. Šimeliovič, L. M. Kvitko, P. D. Markiš, D. R. Bergelson, D. N. Gofštejn, V. L.: Zuskin, L. J. Talmi, E. I. Teumin, I. S. Vatenberg, Č. S. Vatenberg-Ostrovskaja. Světoznámá sovětská akademička L. S. Šternová, jejíž poprava by bezpochyby vyvolala v zahraničí vlnu protestů, byla odsouzena k desetiletému trestu vyhnanství ve Střední Asii. S. L. Bregman zemřel ve vězeňské nemocnici krátce po vynesení rozsudku.

⁶² Kostyrčenko, *Tajna politika Stalina*, 634.

⁶³ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 143, 148–50 a 157–58.

s kolegiem ošetřujících lékařů písemně informovala vedení MGB.⁶⁴ Její dopis byl nalezen v archivu a stal se v případě lékařů hlavním důkazem. To, že radikální průlom ve vyšetřování nastal zrovna krátce potom, co Stalin svým spolupracovníkům oznámil záměr svolat po dlouhých třinácti letech sjezd strany, který by mohl legitimovat radikální reorganizaci stranického a vládního aparátu v době, kdy už začínala být otázka nástupnictví po jeho smrti stále aktuálnější, těžko může být považováno jen za shodu okolností.

V září 1952 bylo politbyro informováno o okolnostech Ždanovovy smrti, interpretované jako záměrné usmrcení prostřednictvím špatně diagnostikovaného infarktu myokardu. Krátce nato byla zatčena první skupina lékařů, kteří se na Ždanovově léčení podíleli. Začátkem listopadu pak byly na Lubjanku předvedeny hlavní moskevské lékařské kapacity v čele s profesory V. N. Vinogradovem, V. Ch. Vasilenkem a M. S. Vovsim. Zatčení lékaři se však ani pod vlivem fyzického a psychického násilí k předkládaným obviněním nepřiznali. I to byl jeden z důvodů, proč byl 14. listopadu Rjumin odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB. Vedením vyšetřování byl nově pověřen S. A. Goglidze, který zároveň zastupoval ministra státní bezpečnosti Ignatjeva po dobu jeho indispozice.⁶⁵ To, že byl do vedení ministerstva dosazen Berijův nejbližší člověk, nebylo náhodné – v Gruzii se koncem roku 1952 blížilo rozuzlení mingrelského případu, které hrozilo právě Berijovi a Goglidzemu velkými problémy. V jejich eminentním zájmu proto bylo Stalinovu pozornost zaměřit jiným směrem, k čemuž se právě moskevský případ lékařů velmi hodil.⁶⁶ Vyšetřování proto s příchodem Goglidzeho téměř ihned nabralo novou dynamiku. Výsledky byly vedeny ještě surověji a lékaři se začali přiznávat ke stále komplikovanějším a absurdnějším činům. Již 24. listopadu tak mohl Goglidze předložit Stalinovi předem očekávaný výsledek vyšetřování, dokládající, že v kremelské nemocnici působila teroristická skupina lékařů a židovských

⁶⁴ L. F. Timanšuk – N. S. Vlasiku o nepravilnom lečeníi A. A. Ždanova. 29 avgusta 1948 g., in *Gosudarsvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 430–31. Ždanov trpěl těžkou aterosklerózou a jeho stav se výrazně zhoršil poté, co byl v létě 1948 zbaven stranických funkcí. Poté se uchýlil do sanatoria, kde 24. července utrpěl první infarkt. Kolegium lékařů LSUK v čele s prof. Vinogradovem však situaci vyhodnotilo jako záchvat srdečního astmatu a tomu přizpůsobilo léčebný režim. 27. srpna mu po dalším záchvatu slabosti L. Timanšuková změnila EKG a odhalila prodělaný infarkt. Ostatní členové kolegia však její závěr odmítli a přiměli ji diagnózu přepsat podle svých předchozích závěrů. 29. srpna Ždanov upadl do bezvědomí a 31. srpna zemřel. Prodělané infarkty nebyly přiznány ani v pitevní zprávě. L. Timanšuková byla pokárána a přesunuta na nižší pozici. Viz Kostyrčenko, *Tajnája politika Stalina*, 638–42.

⁶⁵ Druhý den po Rjuminově odvolání Stalin ministra Ignatjeva hrubě osočil z nedostatků práce MGB. Ignatjev krátce nato dostal infarkt a musel být hospitalizován. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 256.

⁶⁶ Medvedev, *Stalin i jevreskaja problema*, 179–80.

nacionalistů, kteří se na pokyn západních tajných služeb snažili usmrtit vedoucí představitele strany a vlády.⁶⁷ Rady zatčených se na přelomu roku 1952 a 1953 rozšířily o další lékaře spjaté s kremelskou nemocnicí. Z dvaceti osmi zatčených lékařů jich bylo třináct židovského původu.

V odborné literatuře jsou rozpracovány tři možné scénáře vyvrcholení případu lékařů. Prvním z nich byla varianta veřejného monstrprocesu, kterou předpokládá např. Arkadij Vaksberg.⁶⁸ Jeho prototypem mohl sloužit proces s protistátním spikleneckým centrem, který proběhl v Československu v prosinci 1952, v němž podle obžaloby Rudolf Slánský a další obvinění pomocí ošetřujících lékařů usilovali o život prezidentu Gottwaldovi.⁶⁹ Ve prospěch této verze hovoří to, že šlo o první velký poválečný případ, o němž byla informována veřejnost. Oznámení TASS v polovině ledna sice uvádělo, že vyšetřování bude završeno v nejbližší době, jeho stav tomu ale zdaleka neodpovídal. Teprve na přelomu ledna a února proběhla další vlna zatýkání, a případ se tak stále více rozrůstal. Nebylo tedy možné jej rychle ukončit a připravit k veřejnému soudnímu přelíčení, které si žádá dlouhodobou přípravu a přesně secvičenou souhru všech aktérů. Kostyrčenko proto předpokládá, že Stalin postupně od plánu na veřejný proces ustupoval, a pokud by nezemřel, případ lékařů by podobně jako případ Židovského antifašistického výboru skončil utajeným soudem a popravou.⁷⁰ Podle Medveděva však takový postup nebyl vzhledem k propagandistickému rozměru případu a mezinárodnímu renomé řady obviněných možný. Navíc i u uzavřeného soudu musely být dodržovány určité formální náležitosti, proto také soudní řízení s představiteli výboru, byť uzavřené, skončilo velkou blamáží. Mimo to zejména Berija, a jeho prostřednictvím i Malenkov a Goglidze, byli osobně zainteresováni na tom, aby případ lékařů skončil co nejdříve: „odvrátit nevyhnutelná ‚organizační opatření‘ po popravách v Gruzii, plánovaných na nejbližší týdny, bylo možné jen jedním způsobem – popravami v Moskvě.“ Tak rychlé řešení nabízel pouze nestandardní mimosoudní prostředek – tzv. zvláštní porada.⁷¹

⁶⁷ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 649.

⁶⁸ Vaksberg, *Iz ada v raj*, 395 a násl.

⁶⁹ „Žaloba proti vedení protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským“, *Rudé právo*, 20. listopadu 1952.

⁷⁰ Kostyrčenko, *Tajná politika Stalina*, 682.

⁷¹ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 194–201. Institut zvláštní porady vznikl ve dvacátých letech pro případy protistátní trestné činnosti. Měl rozsáhlé soudní pravomoci, avšak nespadal do justiční a soudní soustavy, a nemusel tedy dodržovat formální náležitosti soudního procesu. Zvláštní porady se účastnil ministr vnitra (resp. státní bezpečnosti), velitel policie a generální prokurátor, na každém zasedání posuzovala (bez přítomnosti odsouzených) několik set případů a mohla vynášet jakékoli rozsudky, včetně trestu smrti.

O tom, jakým směrem by se případ lékařů vyvíjel, nebýt Stalinovy smrti, je možné pouze spekulovat. Jisté je, že 2. března 1953, když Stalin ležel v kómatu ve své rezidenci u Moskvy, ze stránek Pravdy úplně zmizela štvavá kampaň proti „zrádcům“ a „vrahům v bílých pláštích“, která tisku od 13. ledna dominovala. Takovou ráznou změnu propagandistického kurzu interpretovala řada historiků jako důkaz toho, že Stalin byl násilně odstraněn a kampaň po jeho smrti ihned zastavena.⁷² Jinou optikou se na tyto události dívá Žores Medveděv. Podle jeho názoru se naopak Stalin sám rozhodl kampaň zastavit, neboť chápal, že brzké rozuzlení případu lékařů prostřednictvím tzv. zvláštní porady by způsobilo obrovský mezinárodní skandál. Pokud by však celý případ zastavil sám, mohl svalit odpovědnost na Beriju a Malenkova a pod touto záminkou přistoupit k radikální přestavbě ve vedení země, k níž od XIX. sjezdu vše směřovalo.⁷³ To však za současného stavu historického bádání není možno doložit fakty, a případ lékařů tak zůstává jednou z nejméně objasněných kapitol z dějin stalinismu.

Dostatečně objasněna dosud nebyla ani dohra případu lékařů po Stalinově smrti. Vyšetřování pokračovalo nerušeně ještě několik týdnů.⁷⁴ Formálně bylo zastaveno teprve na konci března a krátce na to presidium ústředního výboru na základě Berijova návrhu nařídilo všechny zatčené lékaře osvobodit.⁷⁵ Šokovaná veřejnost byla vzápětí informována, že byli zatčeni neprávem a podrobeni nepřipustným způsobům vyšetřování. Za hlavního viníka fabrikace případu lékařů byl označen Rjumin, aniž by byla zohledněna skutečnost, že byl odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB dva měsíce před tím, než celý případ eskaloval. Krátce nato byli, tentokrát již ve vsí tichosti, propuštěni i vedoucí pracovníci MGB zatčení po pádu ministra Abakumova. Rehabilitace ostatních obětí protizidovských procesů se však táhly až do druhé poloviny padesátých let.

Hlavním hybatelem rehabilitací byl z titulu funkce ministra vnitra (nově sloučeného s MGB) Berija. Ten se také domáhal, aby Ignatjev jako ministr politiky zodpovědný za chod MGB nebyl pouze zbaven postu tajemníka ústředního výboru strany, ale aby byl ze strany vyloučen, čímž by se uvolnila cesta k jeho

⁷² Takové stanovisko zastává např. A. Avtorchanov. Viz Abdurachman Avtorchanov, *Zagadka smerti Stalina* (Frankfurt: Posev, 1976), 198–99, či Radzinskij, *Stalin*.

⁷³ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 215–18. Kostyrčenko k roli Beriji a Malenkova v případě lékařů sice uvádí, že jej iniciovali s cílem odstranit Abakumova, dále jej však podle něj udržoval výhradně Stalin. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 278.

⁷⁴ Pouze Polina Žemčužinová, která byla v souvislosti s případem lékařů v lednu 1953 znovu zatčena, byla díky Molotovově intervenci propuštěna již 9. března. Viz Kostyrčenko, *Stalin protiv „kosmopolitov“*, 277–78.

⁷⁵ Postanovlenije Prezidiuma CK KPSS o falšifikacii tak nazývajícího dela vračeĭ-vreditelej. 3 aprělja 1953 g., in *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, ed. Kostyrčenko, 483–85.

zatčení.⁷⁶ Otázka, do jaké míry byla tato aktivita, která ohrožovala ostatní nejvyšší mocenské hráče v čele s Malenkovem, důvodem pro Berijovo náhlé zatčení a urychlenou popravu, bude dál čekat na své zodpovězení. Jisté však je, že po Berijově zatčení v červnu 1953 se proces rehabilitací na řadu měsíců zastavil a obnovil se až pod taktovkou Chruščova v roce 1954 jako součást mocenského boje proti Malenkovovi.

Závěr

Stalinský antisemitismus v poválečném období vyrůstal z oblasti diskriminační administrativní a kádrové regulace podle „páté kolonky“, jejíž kořeny ležely v nástupu neidoeologické technokratické byrokracie vzešlé z čistek třicátých let. Pro tyto kádry byl antisemitismus vhodným nástrojem posilování vlastní pozice na úkor porevolučních kádrů, mezi nimiž bylo v důsledku porevolučního vývoje značné množství Židů, přičemž své kroky mohly opírat o přetrvávající protižidovské resentimenty ve společnosti. Teprve po roce 1948 stalinský byrokratický antisemitismus eskaloval a v podobě odhalení rozvětveného sionistického komplotu rezonoval ve všech oblastech politického i veřejného života země.

Takto budovaný stalinský antisemitismus odrážel vývoj v zahraničně politické oblasti, zejména změny sovětské politiky na Blízkém východě a nástup studené války, a zároveň byl odrazem vnitropolitických procesů, především mocenských bojů v nejvyšších patrech stranické a vládní hierarchie či snah o ideologickou nivalizaci liberálně laděné inteligence. Jako takový měl tedy především politický charakter. Tím se výrazně odlišoval od judeofobie carských dob založené na historicky podmíněných náboženských a socioekonomických antagonismech vůči židovskému obyvatelstvu, i od etnických a rasových motivací jako v případě nacistického Německa. Ze stejných důvodů jej nelze ani redukovat na pouhou psychopatologii Stalinovy osobnosti.

Politicky motivovaný stalinský antisemitismus byl umně využíván k propagandistickým účelům, zejména k budování obrazu nepřítele. Tato základní figura ideologického kánonu totalitárních režimů a jejich hlavní dynamický prvek slouží především k odůvodnění vnitřní i vnější politiky režimu, stejně jako k ospravedlnění vnitřních i zahraničních problémů.⁷⁷ Židé byli pro roli nepřítele logickou volbou. Vyznačovali se na jedné straně značně pokročilým stupněm asimilace a na straně druhé silicím národním sebeuvědoměním a sebevědomím v souvislosti

⁷⁶ Medvedev, *Stalin i jevrejskaja problema*, 273.

⁷⁷ Hannah Arendtová, *Původ totalitarismu I–III* (Praha: Oikoymenh, 1996), 574–75.

s prožitým traumatem holocaustu a vznikem židovské státnosti. Proto se mohli lehce stát nepřítelem z mnoha propagandisticky uchopitelných, byť vzájemně často protichůdných důvodů – nepřítelem vnitřním (v podobě „odrodilých kosmopolitů“ či „buržoazních nacionalistů“) i nepřítelem vnějším (v podobě mezinárodního sionismu). Stalinský antisemitismus měl tedy rovněž významný propagandistický rozměr.

Stalinský antisemitismus byl velmi umně dávkován a přetrvávající protižidovské resentimenty ve společnosti, silné zejména na linii bývalého pásu židovského osídlení, byly drženy pevně na uzdě. Počátkem roku 1953, v rámci hysterie, kterou rozpoutal případ lékařů, hrozilo, že by se oba tyto proudy mohly prolnout a přerůst do podoby masového protižidovského násilí, což by zřejmě otráslo základy celé sovětské říše a jejího sociálního uspořádání. Než k tomu však mohlo dojít, byla kampaň (ať už na Stalinův pokyn nebo v důsledku jeho smrti) zastavena. Důsledky stalinského antisemitismu se však projevovaly ještě v následujícím období a vyústily v podobě exodu sovětských Židů do Izraele a Spojených států v sedmdesátých letech 20. století se všemi vnitřními i zahraničněpolitickými důsledky.⁷⁸

Je zřejmé, řada významných aspektů stalinského antisemitismu dosud nebyla plně objasněna. Zdánlivě podrobně prozkoumaná a archivními materiály doložená historie vztahu sovětského režimu k Židům v pozdně stalinském období tak překvapivě vykazuje řadu bílých míst a měla by být nadále analyzována, a to zejména v širším kontextu mocenských transferů na nejvyšší úrovni.

⁷⁸ Medvedev, *Stalin i jevrevskaja problema*, 277.

RECENZE

Johan Rasanayagam, **Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience**. New York: Cambridge University Press, 2011, 281 s. ISBN 978-1-107-00029-2

O Uzbekistánu se v posledních letech hovoří především v souvislosti s kritikou autoritářské vlády Islama Karimova, která brutálním způsobem potlačuje lidská práva včetně svobody vyznání. Asi nejznámějším příkladem perzekuce uzbeckých občanů-muslimů ze strany Karimova režimu byl soud s drobnými podnikateli v Andižanu roku 2005. Státní žalobci označili tyto obchodníky za wahnábity, kteří chtějí nastolit v Uzbekistánu právo šaría a obnovit islámský chalífát. V květnu téhož roku pak došlo k tomu, že se příbuzní těchto údajných radikálních islamistů pokusili o jejich osvobození z místní věznice. Důsledkem vzniklé nepřehledné situace bylo několik set mrtvých a následné prohloubení perzekuce islámské i neislámské opozice v zemi. Postupně však začalo vycházet najevo, že hnutí Akromija, tedy fundamentalistická organizace, ke které podnikatelé údajně patřili, byla pravděpodobně smyšlená. Tito obchodníci se podle Rasanayagama pouze pokoušeli o nalezení vlastního přístupu k islámu prostřednictvím charitativní činnosti a sociální pomoci vlastním zaměstnancům. Snažili se pochopit, co to znamená být muslim v morálním kontextu. Právě otázka, jak se formuje vnímání sebe sama jako muslima v podmínkách autoritářského režimu, je pro Rasanayagama ústřední otázkou jeho knihy.

Johan Rasanayagam přednáší etnografii a sociální antropologii na australské University of Aberdeen. Předkládaná kniha je výsledkem rozsáhlého terénního výzkumu ve Střední Asii, který byl rozdělen do dvou fází. První fáze výzkumu se uskutečnila mezi zářím 1998 až červnem 2000 ve Ferganské kotlině. Druhá fáze pak proběhla pod záštitou Max Planck Institute for Social Anthropology mezi červnem 2003 až dubnem 2004 střídavě v Samarkandu a okolí Andižanu. Autorovi se podařilo úspěšně zapojit do místních komunit, a mohl tak text doplnit velkým množstvím autentických výpovědí, které výrazně zvyšují jeho hodnotu a sdělnost. Kniha je obsahově rozdělena na dvě části. První čtyři kapitoly se zabývají otázkou moci, hegemonie a z toho vyplývajícími snahami režimu ovládnout společenský diskurs a kategorizovat náboženství. Zbývající část knihy se věnuje především tomu, jak se v Uzbekistánu utváří přístup jednotlivců k islámu prostřednictvím jejich vlastní zkušenosti a uvažování o morálce. Rasanayagam totiž vychází z předpokladu, že morálka je odrazem zkušenosti člověka v sociálním prostředí. Tento závěr platí o to více pro případ Uzbekistánu, neboť kvůli perzekuci ze strany režimu se nemůže v zemi rozvíjet živá veřejná debata o významu islámu jako v jiných muslimských státech. Rasanayagamova kniha v mnoha ohledech navazuje na předchozí práce Bachtijara Babadžanova, Adeeba Chalída, Marie Elisabeth Louw či Vitalije Naumkina a rozvíjí je v antropologické a sociální rovině, které nebyly nikdy do této míry zpracovány.

V první kapitole se autor věnuje otázce definice hranic islámu ve společenském kontextu. Množství každodenních činností obyvatel Střední Asie, které nezasvěcený pozorovatel považuje za světské, vedou ve skutečnosti k posílení muslimské identity. Vzhledem k tomu, tvrdí Rasanayagam, nelze pevně určit, kde končí islám a kde začíná světský prostor. Právě naopak, autor argumentuje, že islám je vše, co někdo, kdo se považuje za muslima,

klasifikuje jako islám. Následující tři kapitoly pojednávají o vlivu hegemonie státního diskursu v otázkách náboženství a identity jednotlivce v Uzbekistánu. Pátá kapitola se oproti předchozím čtyřem nezaměřuje na otázky moci a hegemonie, nýbrž na vliv osobní zkušenosti člověka na vytváření morálních a sociálních rámců. Následující dvě kapitoly se zabývají tím, jak některé životní zkušenosti, v tomto případě především nemoc, ovlivňují morální a náboženské představy jedince. Poslední, osmá kapitola se dotýká otázek zkušenosti a tradice. Jak je z krátkého popisu obsahu knihy patrné, i přes nevelký rozsah dvou set osmdesáti stran autor knihu rozčlenil na značné množství kapitol a podkapitol, které text až příliš tříští. Navíc hlavní část knihy tvoří líčení konkrétních příběhů, jakož i autorovy vlastní poznatky z terénu, jež opět dodávají práci roztráštěný, místy až episodický ráz.

Jak píše Rasanayagam v první kapitole, již během svého prvního pobytu v Uzbekistánu zaznamenal, že jeho hostitel si často stěžoval na nízké příjmy, které neumožňují lidem žít podle pravidel islámu. Měl tím na mysli především svatby a další rituály týkající se životního cyklu. Tehdy si autor začal prvně uvědomovat, že k islámu nelze přistupovat pouze v kategorii náboženství, neboť se přirozeně přelévá i do oblasti kulturní praxe a společenských vztahů. V sovětském období se totiž zachoval především kulturní aspekt islámu, který ve Střední Asii bývá navíc často propojen s předislámskými tradičními prvky. Mezi nejvýznamnější rituály, které přežily po celé sovětské období, řadí Rasanayagam islámskou tradiční svatební ceremonii, modlitby za zemřelé příbuzné během pohřbu a v neposlední řadě obřízku. Pokud by se například rodiče rozhodli, že své syny nenechají obřezat, nemohli by jim v budoucnu s velkou pravděpodobností najít žádnou nevěstu. Do určité míry byla v některých oblastech země také zachována instituce mahally, tedy komunity čítající několik desítek rodin a žijící v blízkosti jedné mešity. Tato instituce byla po roce 1991 využita režimem Islama Karimova jako nový typ nejnižší administrativní jednotky. Celý stát je pak představován jako jedna velká mahalla v čele s osobou prezidenta.

Současný Uzbekistán Rasanayagam charakterizuje ve čtvrté kapitole jako sekulární, avšak tento pojem je ve středoasijském kontextu vnímán jinak než v západní Evropě. Zatímco na Západě je sekularizace chápána především jako jasné oddělení světské a sakrální sféry, v uzbeckém případě se jedná mnohem spíše o to, že si stát nárokuje právo klasifikovat a regulovat celý společenský prostor, k čemuž patří i definování obsahu a hranic náboženské sféry. Uzbecký režim se po roce 1991 rozhodl využít islámu pro svoji strategii budování moderního uzbeckého národa. Direktivně rozhodl, která část islámu bude považována za „dobrou“, představující kulturní dědictví národa spojené s tolerancí vůči ostatním konfesím a tradičními středoasijskými prvky, a naopak která část islámu bude označena za „špatnou“, neautentickou, politicky motivovanou, až dokonce extremistickou. Jak připomíná autor, tento narativ nebyl nikdy uzbeckou společností plně uznán, nicméně je do určité míry pro běžné Uzbeky alespoň srozumitelný, protože vědí, že režim se snaží umělé dělení islámu využít v boji proti svým politickým odpůrcům.

Jak píše Rasanayagam v téže kapitole, v Uzbekistánu je většinou obyvatel vyznáván sunnitský islám hanáfíjského mazhabu, který je mnohem tolerantnější než například hanbalský mazhab, který se vyskytuje především v Saúdské Arábii. V rámci islámu neexistuje

žádná oficiální hierarchie, jakou známe například z křesťanství. Jednotliví znalci islámu (ulamá) jsou oceňováni jen podle svého vzdělání a společenské prestiže. Karimovův režim v Uzbekistánu se však snaží v zemi vytvořit polooficiální hierarchii ulamá, která je zastřešena polostátní Muslimskou radou Uzbekistánu. Rasanayagam tak upozorňuje na dilema, které pro státem jmenované ulamá představuje státní diskurs tradičního uzbeckého islámu. Stát například za součást svého „zlatého dědictví“ považuje sufismus či poutě k hrobům svatých. Pro imámy vzdělané na státních medresách se modlení věřících přímo k jednotlivým svatým nebezpečně blíží polyteismu. Do stejné kategorie spadá například dotýkání se hrobů svatých či pití vody ze studen v blízkosti jejich hrobek za účelem uzdravení, početí atp. Nicméně s těmito praktikami se musejí ulamá většinou smířit a rozhodně na ně nemohou přímo útočit, neboť jsou součástí státního diskursu.

Úplně jiná situace ovšem panuje u rituálů a praktik, které autor popisuje v druhé části knihy, především v kapitolách šest a sedm. Tyto činnosti jako léčení nemocných pomocí duchů či předpovídání budoucnosti jsou sice většinou společnosti považovány za tradiční součást středoasijského islámu, avšak vzhledem k tomu, že se nenacházejí pod záštitou režimního diskursu, ulamá je mohou ve svých kázáních napadat, a dokonce označovat za neislámské. Zvyklosti jako zažihání svíček na přivítání duší zemřelých příbuzných, tanec nevěsty a ženicha okolo ohně během svatby či používání ohně během léčebných rituálů jsou duchovními považovány za prvky předislámského zoroastrismu, které se udržely až do dnešních dnů. Rasanayagam však argumentuje, že není možné direktivně vyznačit, kde leží hranice islámu, protože tuto hranici si konstruuje každý jedinec individuálně prostřednictvím svých životních zkušeností. Podle autora je navíc důležité si uvědomit, že fenomény jako uhranutí, čarodějnictví či magie neexistují jako empirická realita, a tak můžeme studovat pouze jejich dopady na společnost. Jak ukazuje, právě tyto fenomény umožňují rozvíjet debatu nad otázkou, co to znamená být muslim. Vzhledem k existenci státního islámského diskursu nelze vést společenskou debatu o charakteru islámu, a tak tento proces probíhá prostřednictvím nabývání různých zkušeností jedinci a jejich interakcí ve společnosti. Události jako nemoc, úspěch či neúspěch tak vedou jednotlivce k uvažování nad svým morálním chováním a jeho transcendentním propojením s islámem.

Jak autor píše ve třetí a čtvrté kapitole, na svém počátku byl islám velmi otevřen alternativním výkladům, ze kterých se nakonec vyvinuly čtyři velké právní školy – mazhaby. Jenže v desátém století byla uzavřena tzv. brána idžtihádu, což znamenalo konec interpretací svatých textů. Ve středoasijské oblasti se k interpretaci základních knih islámu a tedy i jeho modernizaci vrátili až na sklonku devatenáctého století muslimští reformátoři džadidisté, avšak jejich snahy byly zvráceny po nástupu sovětské vlády do oblasti. Další vlna reinterpretace základních textů započala v šedesátých letech, kdy se některým středoasijským ulamá podařilo studovat v zahraničí a přivést do Sovětského svazu literaturu s náboženskou tematikou. Již v osmdesátých letech se v oblasti objevily první saláfistické tendence především mezi žáky Muhammadžána Hindustóniho. Po pádu Sovětského svazu se v uzbecké společnosti rozpoutala nebyvale živá debata o charakteru místního islámu a jeho významu pro uzbecký národ. Avšak jednalo se pouze o krátkodobý proces, který byl již v první polovině

devadesátých let zastaven režimem Islama Karimova. Posléze došlo podle Rasanayagama k přesunu islámu do sféry soukromí a poznávání vlastní muslimské identity se stalo vnitřním hledáním morálky a tradice. Jednotlivci tak přicházejí k poznání, co to znamená být muslim, ne prostřednictvím celospolečenské debaty, ale prostřednictvím společenské interakce a účasti na každodenních rituálech své komunity.

Kniha Johana Rasanayagama *Islam in Post-Soviet Uzbekistan: The Morality of Experience* je fascinujícím popisem cesty jedince za vlastní identitou a hledáním jeho místa ve společnosti. Především zaujme velkým množstvím jednotlivých příběhů a profilů místních lidí, které vytvářejí mozaiku režimem ztěžované cesty Uzbeků za znovuoobjevením národních tradic a kultury. Autorovi je nicméně nutno vytknout přílišný důraz na druhou část knihy, která se zabývá léčením prostřednictvím duchů a samotnými léčiteli, která působí oproti první polovině zbytečně zpomaleným tempem. Kromě toho se Rasanayagam poměrně často dopouští toho, že některé důležité závěry až příliš často opakuje. Například to, že muži bez obrázky si nemohou najít nevěstu či že muži po čtyřicítce více tíhnou k islámu, se v textu dozvíme podle mého názoru až příliš často a navíc hned za sebou.

Kromě těchto drobností nezbyváá než knihu doporučit všem zájemcům o vývoj islámu a společnosti v Uzbekistánu. Největší přínos knihy spatřuji v tom, že se snaží odpoutat od západní optiky, která pohled na uzbecký vývoj značně zkresluje. Západní koncepty duality mezi tělem a duší či mezi světským a sakrálním jsou podle Rasanayagama pro středoasijskou realitu naprosto nevhodné. Zdejší lidé žijí ve světě, ve kterém nepanuje jasná hranice mezi duchovním a materiálním prostorem, a stejně tak mezi společenskou interakcí a vyznáváním islámu. Kniha Johana Rasanayagama dovoluje čtenáři přehodnotit vlastní vnímání reality ovlivněné západním kulturně-politickým diskursem. Schopnost odhlédnout od svého běžného pohledu na lidskou společnost je rozhodně něco, co je v dnešním globalizujícím se světě velmi potřebné.

Václav Líd

Erica Marat, **The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence**. New York: Routledge, 2010, 176 s. ISBN 978-0-415-49347-5

Publikace *The Military and the State in Central Asia: From Red Army to Independence* vyšla roku 2010 v nakladatelství Routledge jako devatenáctý díl ediční řady věnované Střední Asii. Její autorka, Erica Marat, v současnosti působící při American University ve Washingtonu, D.C., je odbornicí na vojenské instituce a budování státu v postkoloniálních zemích, zejména se zaměřením na oblast postsovětské Střední Asie. V recenzované knize analyzuje roli vojenských institucí v kontextu vnitropolitického vývoje a budování nově nezávislých států středoasijského regionu. Díky tomu, že čerpá ze širokého spektra zdrojů – nejen dokumentů nebo odborných publikací, ale i, a to především, rozhovorů s politiky, příslušníky ozbrojených sil, veterány, jakož i experty na danou problematiku ze Střední

Asie, Evropy a Spojených států –, podává množství kontrastních a zároveň vzájemně se doplňujících pohledů na okruh zkoumaných témat.

První kapitola začíná velmi vzdálenou historií. Soustřeďuje se na vývoj ozbrojených sil ve Střední Asii od pádu carského režimu a nastolení moci sovětů v této oblasti. Výběr daného období autorka vysvětluje tím, že v případě příchodu Rudé armády šlo o vůbec první sovětskou státní instituci, která se do regionu dostala a která následně měla hlavní zásluhu na jeho konsolidaci, sovětizaci a modernizaci, a to několik let před samotným národnostním rozhraničením a vytvořením jednotlivých sovětských republik. Většina kapitoly se věnuje konkrétním historickým událostem s důrazem na počátek 20. let (průběh rekrutování vojáků v Turkestánu, potlačení povstání basmačů, postup Sovětů při podmaňování Chivy a Buchary a upevňování vojenských i ideologických struktur Rudé armády). Stručněji pak nastiňuje i vývoj během druhé světové války. Tu hodnotí jako další významné období, v němž ozbrojené síly – podobně jako již dříve v případě ruské občanské války – přispěly k upevnění kolektivního národního a třídního vědomí. Autorka se na příkladech vybraných aspektů fungování ozbrojených sil snaží ukázat, že odkaz a praktiky Rudé armády přetrvávají v různých formách dodnes. Témata vztahující se k současnosti jsou ale bohužel potlačena místy přehnanou reflexí téměř sto let vzdálených událostí, které – přestože v historii regionu nepochybně hrály důležitou roli – se do tematického rámce celé knihy příliš nehodí.

K nepřiliš ucelenému dojmu z četby přispívá i opomenutí tří desetiletí vývoje a skokový přechod od druhé světové války rovnou k válce v Afghánistánu, které se věnuje druhá kapitola. V ní je namísto vylíčení konkrétního průběhu a cílů této operace položen důraz spíše na to, jakým způsobem v ní získané vojenské zkušenosti Sovětů ovlivnily další vývoj Střední Asie. Díky využití rozhovorů s přímými účastníky afghánské kampaně se autorce podařilo přiblížit jiný (a alespoň na Západě méně častý) pohled na sovětskou intervenci v Afghánistánu – událost, kterou veteráni dodnes považují za projev svého patriotismu a odvahy, a tedy i zdroj osobní a národní hrdosti. Přibližuje také způsob fungování sovětské armády, v jádru mnohonárodnostní struktury, a v souvislosti s tím poukazuje na roli afghánské války v prohlubování etnických rozdílů a konfliktů uvnitř Sovětského svazu. Zároveň s tím upozorňuje také na blízkost názorů a pozic účastníků afghánské kampaně napříč jednotlivými národy a zeměmi, kterou chápe jako výsledek indoktrinace v sovětské armádě. Širší přesahy do současnosti pak analyzuje zejména prostřednictvím popisu fungování svazů veteránů afghánské války. Jejich členové, přestože měli v závislosti na zemi původu mnohdy odlišné zkušenosti z války (například působení Tádžiků primárně coby překladatelů se odrazilo i na nižším počtu obětí oproti občanům ostatních republik a tím i na relativně malém významu veteránských organizací v Tádžikistánu), se nyní výrazně angažují ve veřejném životě prakticky všech postsovětských středoasijských států a hrají specifickou roli v utváření institucí nesměle se rodící občanské společnosti. Kapitola zabývající se afghánskou válkou je jako celek velmi originální právě díky tomu, že těží z osobních rozhovorů a tím ukazuje podstatně jiný a neotřelý pohled. Především jej dokáže podat srozumitelně, takže je ve výsledku dobře uchopitelný – což neznamená, že se s ním lze bez výhrad ztotožnit, ale otevírá prostor k přehodnocení toho, jak může být daný konflikt také vnímán.

Třetí kapitola se zabývá rolí vojenských institucí v procesu budování nezávislých států po roce 1991. Výstižně přibližuje hlavní události přelomu 80. a 90. let vedoucí k rozpadu Sovětského svazu, především s důrazem na roli ozbrojených sil v celém dění. Zajímavým způsobem pojednává i o Společenství nezávislých států – v této souvislosti analyzuje především odlišné pohledy jednotlivých aktérů na to, jakou podobu by tato organizace měla mít, a napomáhá tak pochopit důvody relativního neúspěchu v realizaci některých jejích původních cílů (zejména v případě zájmu některých států na udržení společné armády). Ve vojenské oblasti autorka poukazuje na výrazný důsledek osamostatnění středoasijských republik v podobě nerovnoměrného rozdělení někdejší sovětské armádní infrastruktury. Z toho nejvíce profitoval Kazachstán, ten v důsledku rozpadu Sovětského svazu dokonce zdědil jaderné zbraně, a také Uzbekistán; naopak Tádžikistánu se dostalo jen minimum vojenských zdrojů, a Kyrgyzstán se zase ocitl zcela odříznut od vojenského průmyslu. Tato asymetrie měla za následek vytvoření vojensky slabších a silnějších států, situace, jež přetrvává v regionu až do současnosti.

Následně se autorka věnuje formování vojenských institucí v období po osamostatnění jednotlivých středoasijských zemí. Na celý proces nahlíží jako na reprezentativní příklad vývoje budování státních institucí vůbec – to proto, že se v něm odráží jak dědictví sovětských struktur, tak i – zejména zpočátku – jejich neschopnost fungovat efektivně. Kromě fyzických reliktvů sovětské přítomnosti v podobě zděděné vojenské techniky, základů a konečkonců i ruských jednotek na území nově nezávislých států analyzuje také ty abstraktnější jako šikanu či propojení civilní a vojenské moci. Na závěr zkoumá problematiku utváření vojenských a bezpečnostních strategií jednotlivých středoasijských zemí – v části, která tvoří jádro a pravděpodobně vůbec nejzajímavější pasáž celé knihy. Prostřednictvím analýzy vnitřního vývoje, přístupu jednotlivých zemí k ozbrojeným složkám (který přibližuje skrze porovnání obsahu i doby přijetí jejich vojenských doktrín) a odlišného vnímání bezpečnostních hrozeb vyzdvihuje vzájemné podobnosti i rozdíly, a ve výsledku tak dochází k osvětlení širších mezinárodních souvislostí a specifík vnější orientace jednotlivých zemí regionu.

Regionální bezpečnostní struktury jsou ostatně námětem čtvrté kapitoly, příhodně pojmenované „Ruský medvěd vs. asijský tygr“, v níž autorka analyzuje dvě nejvýznamnější vojensko-politické organizace působící ve Střední Asii – Šanghajskou organizaci pro spolupráci a Organizaci smlouvy o kolektivní bezpečnosti. Po přiblížení okolností jejich vzniku, hlavních cílů, institucionální struktury, jakož i činnosti obou organizací je autorka vzájemně porovnává – a nachází jak četné paralely, tak četné rozdíly. Hlavní odlišnost spatřuje ve vnímání bezpečnostních hrozeb: zatímco nosným principem Organizace smlouvy o kolektivní bezpečnosti je závazek členských států považovat útok proti některé ze smluvních stran za útok proti všem, v případě Šanghajské organizace pro spolupráci se jedná hlavně o boj proti tzv. „třem zlům“ – terorismu, separatismu a náboženskému fundamentalismu. Odlišné zaměření obou organizací se nicméně už tolik neodráží v praxi – pod jejich hlavičkou totiž proběhlo několik společných vojenských cvičení, která měla často podobný scénář i průběh. Význam těchto cvičení pro země Střední Asie spočívá v tom, že se jejich

prostřednictvím zejména vojensky slabší státy jako Kyrgyzstán a Tádžikistán mohou dostat do kontaktu s moderními technologiemi, které používají Rusko a Čína, a získat tak zkušenosti i větší důvěru ve vlastní ozbrojené síly. Snahy Ruska i Číny ustavit prostřednictvím vojenské spolupráce dlouhodobější kontakty s ekonomicky významnějším Kazachstánem, Uzbekistánem a Turkmenistánem se však tímto způsobem naplnit doposud zcela nedaří. Právě soupeření o silnější regionální vliv mezi Organizací smlouvy o kolektivní bezpečnosti, vedenou Ruskem, a Šanghajskou organizací pro spolupráci, v níž hraje dominantní roli Čína, je zdrojem jejich vzájemné rivality a také důvodem, proč si v mnoha oblastech konkurují. Jednostranné vojenské zaměření Organizace smlouvy o kolektivní bezpečnosti a omezené možnosti jejího rozšiřování dané sovětskou minulostí však nahrávají rostoucím ambicím Šanghajské organizace pro spolupráci a prosazování zájmů stále asertivnější Číny. Ta už dosáhla toho, že Střední Asie není považována jen za ruský, ale stále více i za čínský „zadní dvorek“ – částečně i kvůli neúspěchu veškerých dosavadních snah o to vytvořit funkční rámec pro užší spolupráci zemí regionu (jako byl třeba projekt Středoasijské unie, zahrnující pouze pět postsovětských republik).

Pátá kapitola přidává k významným hráčům v oblasti ještě Spojené státy a další západní země, které se zde angažují zejména prostřednictvím Severoatlantické aliance. Ta už v polovině 90. let iniciovala vytvoření Středoasijského mírového praporu Centrasbat a dále prostřednictvím programu Partnerství pro mír podporovala reformu místních ozbrojených sil. Jak ale autorka vysvětluje, ani v jedné z těchto snah NATO příliš neuspělo – společný mírový prapor totiž nedokázal efektivně zareagovat na reálné bezpečnostní hrozby (především v případě tzv. batkenských válek v letech 1999 a 2000) a odpovídající reforma ozbrojených sil proběhla pouze v Kazachstánu. Větší aktivita NATO se pak pojí až s rokem 2001 a zahájením operace Trvalá svoboda v sousedním Afghánistánu v odpověď na teroristické útoky z 11. září. Zejména dohody Spojených států s Kyrgyzstánem a Uzbekistánem o zřízení amerických vojenských základů na jejich území a zvýšená přítomnost Západu představují principiálně nový aspekt regionálních vztahů, který se v různých státech odráží různým způsobem. I proto je na následujících stránkách dán prostor analýze odlišných pohledů jednotlivých středoasijských zemí na rostoucí západní angažmá v regionu, která odhaluje i širší souvislosti, mimo jiné v konfrontaci s pozicí Organizace smlouvy o kolektivní bezpečnosti a Šanghajské organizace pro spolupráci. Tak například v případě Kyrgyzstánu autorka přibližuje formování veřejného mínění v otázce americké vojenské přítomnosti a poukazuje na silný vliv ruských médií. Ten je rovněž jedním z důvodů silně proruských názorů a udržování – i tak především ve vojenských kruzích tradiční – nedůvěry vůči Spojeným státům.

V závěrečné, šesté kapitole se autorka navrácí k problematice transformace ozbrojených sil ve Střední Asii, s důrazem na přechod od sovětské internacionální armády k post-sovětským národním armádám v důsledku zestátnění ozbrojených sil v jednotlivých nově nezávislých státech. Autorka dává do souvislosti procesy budování státu a budování národa, utváření novodobých státních ideologií i snahy politických elit upevnit jejich prostřednictvím svou moc. Zkoumá vliv té které vládnoucí ideologie na ozbrojené síly, snahy o její

zakotvení ve vojenských institucích a provázání s výkonem služby. Díky analýze a porovnání propagované ideologie v jednotlivých zemích nachází mezi nimi některé shodné rysy, jež jsou nejviditelnější v příbězích o velkých národních hrdinech z historie či v prastarých mýtech, které mají ztělesňovat nejlepší kvality konkrétního národa a také základní hodnoty spojované s vojenskou službou. Ať už se jedná o nomádské tradice jako v Kazachstánu a Kyrgyzstánu nebo o odkaz velkých historických říší jako v případě Uzbekistánu a Tádžikistánu (specifický Turkmenistán představuje co do státní ideologie extrém i ve středoasijském kontextu), důraz je podobně jako za sovětských dob vždy kladen na silné vlastenectví. To se ale ve všech případech odvíjí spíše od příslušnosti k titulární národnosti než od občanství, což v podmínkách mnohonárodnostních států samozřejmě způsobuje problémy. Civilní nacionalismus ve Střední Asii doposud neměl možnost zapustit hlubší kořeny, neboť jádro státní ideologie ve všech sledovaných zemích je provázáno s etnickým nacionalismem a etnocentrismem. To se odráží i ve fungování ozbrojených složek v jednotlivých zemích a jejich neschopnosti vzájemně spolupracovat na mezistátní úrovni.

Knize jako celku bohužel škodí to, že se snaží pokrýt velmi vzdáleně související témata a časová období, takže například celá první kapitola budí dojem, jako by byla vytržena z jiné publikace, a přesto, že je sama o sobě zajímavá, v kontextu celé knihy nedává valný smysl. Snaha začít výklad od počátků formování Rudé armády přispěla k tomu, že celek působí poměrně nesourodě. Až počínajíc třetí kapitolou se autorka dostává k jádru knihy, věnuje se relevantním tématům, je konkrétní a věcná a není jí téměř co vytknout – snad jen že je občas příliš stručná a nevyužívá více prostoru a potenciálu, které jí téma nabízí. Problematiku související s přítomností amerických základů by bylo možno v páté kapitole určitě podrobněji rozvést, stejně tak i roli Evropské unie. Vzhledem k tematickému zaměření celé publikace pak působí překvapivě některé chyby, ačkoliv jich není mnoho: například výkladu o „civilních kauzalitách“ (str. 11, 22, 36) nebo „protirežimních zlomcích“ (str. 64) se určitě dalo vyhnout (generální tajemník Organizace smlouvy o kolektivní bezpečnosti Nikolaj Borduža, který byl v textu – str. 89, 92, 96 – rovnou přejmenován na Borudžu, by nepochybně souhlasil). Celá publikace nicméně i přes výše zmíněné nedostatky poskytuje čtenáři pestrou škálu poznatků a představuje kvalitní a fundovanou studii vývoje ozbrojených sil v zemích postsovětské Střední Asie. Její hlavní přínos spočívá ve vykreslení paralel mezi současností a sovětskou minulostí a s tím i ve vysvětlení možných přesahů budování ozbrojených sil v jednotlivých zemích, porovnání jejich přístupů a zasazení tohoto procesu do regionálního kontextu. Zdánlivě úzké téma vztahu ozbrojených sil a budování států tak získává značnou výpovědní hodnotu o politických souvislostech vývoje nově nezávislých států postsovětské Střední Asie a o mezinárodních vztazích v regionu.

Sabina Nováková

Kniha *Laws, Outlaws, and Terrorist: Lessons from the War on Terrorism* je dílem spolupracovníků Belfer Center for Science and International Affairs při Harvardově univerzitě. Gabriella Blum a Phillip B. Heymann v knize ukazují, že válka proti terorismu byla vedena v zóně bezpráví, díky čemuž úspěšně obcházela zásady jak práva amerického, tak práva mezinárodního. Podle Blumové a Heymanna to však bylo neprospěšné a také neoprávněné. Navíc tento způsob vedení kampaně proti terorismu narušoval tři hlavní zájmy Spojených států, které měla vláda ambice ochránit. Těmito zájmy byly bezpečnost spojenců a Spojených států jako takových, zachování dominantního postavení USA ve světě a věrnost tradičním americkým liberálně-demokratickým hodnotám.

Kniha je rozdělena do tří částí. V prvních kapitolách autoři analyzují to, jak kampaň proti terorismu zapadala do existujícího právního rámce, a poukazují na to, že administrativa prezidenta Bushe se odchýlila jak od práva míru, tak od práva válečného. V druhé části jsou rozebírány donucovací techniky používané Spojenými státy proti teroristům jako cílené zabíjení či vyslýchání. Autoři diskutují, zda tyto praktiky vyhovují americkému právnímu systému, a upozorňují na to, jaké má použití těchto technik důsledky. V třetí části autoři představují nedonucovací techniky a zamýšlejí se nad tím, jakým způsobem mohou být použity v boji proti terorismu.

Úvodní část knihy kromě představení struktury textu a hlavních témat, která jsou v knize analyzována, podtrhuje důležitost války proti terorismu jako formativního fenoménu. Autoři upozorňují na to, že situace, která nastala po 11. září 2001, byla kvůli určitým charakteristikám (nový typ nepřítele, nestátní entita atd.) naprosto unikátní, bez předchozích precedentů. Administrativa prezidenta George W. Bushe válku proti mezinárodnímu terorismu nevedla v mezích mezinárodního ani domácího práva, nýbrž využila určité zóny bezpráví, která mezi těmito dvěma typy práva existovala. Podle autorů z této situace vyplývá, že je nutno vytvořit nové paradigma pro mezinárodní terorismus, protože tento fenomén nezapadá do existujících paradigmat války či míru.

Přestože se kniha zabývá mezinárodním terorismem především z pohledu práva, zasažení do širšího kontextu přispívá k osvětlení i dalších aspektů tohoto fenoménu. Kupříkladu tak autoři upozorňují na to, že využití paradigmatu války usnadnilo zavedení válečných opatření, posílilo pozici exekutivy a zaručilo, že vláda mohla počítat s téměř neomezenými prostředky pro své akce v rámci války proti terorismu.

V první části autoři diskutují odklon Bushovy administrativy při vedení války proti terorismu jak od práva domácího, které omezuje přehnané zásahy exekutivy do pravomocí mocí dalších i práv občanů, tak od práva mezinárodního. Autoři tvrdí, že mezinárodní právo jako takové, velmi často odsuzované bývalým prezidentem Bushem, nenarušuje americké zájmy a že nerespektování práva samotnými teroristy není dostatečným ospravedlněním amerických akcí v zóně bezpráví.

V druhé části je zdůrazňována nutnost balancování mezi národní bezpečností a vládou zákona za každých okolností. I proto autoři tvrdí, že donucovací techniky musejí být vždy dostatečně limitovány funkčním právním systémem, aby nebyly zneužívány či nadužívány, protože jinak dochází k nežádoucí dominanci národní bezpečnosti a k narušování amerických zájmů.

V třetí části knihy se autoři zabývají klíčovými aspekty strategie boje proti terorismu. Zdůrazňují některé základní principy aktuální strategie boje proti povstalcům (*counterinsurgency*), především pak nutnost kombinace vojenského přístupu a zapojení místní populace. Přestože jsou tyto obecné principy známy i z dalších děl, autoři na experty zabývající se tímto tématem neodkazují.

První kapitola třetí části rozebírá oficiálně deklarovanou politiku demokratických zemí nevyjednávat s teroristy. Velmi pozitivně působí to, že autoři část této kapitoly věnují i diskusi pojmů, se kterými pracují. Poukazují na to, že jak terorismus, tak vyjednávání nejsou snadno definovatelné pojmy, a proto čtenáře seznamují s tím, s jakou konkrétní definicí budou právě oni pracovat. Nejprve jsou jasně odděleny dvě rozdílné kategorie jednání. Účelem prvního typu je ukončení krize, zatímco druhý typ by měl vést k vyřešení dlouhodobého konfliktu a k nastolení nového vztahu mezi zúčastněnými stranami. Poté autoři prezentují argumenty, které jsou obecně považovány za podporující či odsuzující jednání s teroristy. Jednotlivé důvody jsou sice představeny přehledně, nicméně se autoři z neznámých důvodů nedrží rozdělení, které zavedli na začátku kapitoly, přestože je zřejmé, že některé argumenty je možno aplikovat pouze v jednom případě. Bylo by přehlednější, kdyby byly výhody a nevýhody jednání s teroristy analyzovány odděleně pro každou ze dvou definovaných kategorií.

V poslední části této kapitoly Blumová a Heymann tvrdí, že by bylo pro jednotlivé státy a jejich vlády užitečné, kdyby měly připravenou určitou sekvenci akcí a politik, která by byla spuštěna v případě teroristického útoku. Navrhují zachování oficiální politiky nevyjednávání, ta by ale neměla být dodržována v případě akutní krize. V otázce jednání s cílem vyřešení dlouhodobě problematické situace doporučují vyjednávat. Samotná podoba jednání může mít různou podobu, autoři mluví například o jednáních tajných či s využitím neutrálního zprostředkovatele.

Blumová a Heymann považují vytvoření konkrétního plánu pro krizové situace za velmi atraktivní řešení. Současně ale zdůrazňují, že podoba teroristických útoků prochází neustálým vývojem, a proto nelze cokoli úspěšně předvídat. Navíc je nutno uvědomit si, že žádné rozhodnutí není přijímáno v absolutním vakuu, a tudíž bude vždy ovlivněno konkrétní situací v daném momentě. Postupování striktně podle jakéhosi předem připraveného plánu se proto nejeví jako strategie, která by mohla mít šanci na úspěch.

V závěrečné kapitole autoři otevírají téma podpory terorismu v muslimských zemích. Odvolávají se na průzkum společnosti Gallup, podle kterého sedm procent muslimů považuje útoky z 11. září 2001 za ospravedlnitelné. Ve světle těchto zjištění se snaží navrhnout strategii, která by vedla u populace muslimského světa k snížení podpory útoků proti Západu. Autoři představují několik charakteristik Spojených států (jako například kulturní,

vojenský a ekonomický imperialismus), které jsou v muslimských zemích často kritizovány, a potenciálně tak napomáhají ke vzniku teroristických skupin. V závěru této části pak upozorňují na to, že dvěma hlavními faktory, které přispívají k podpoře terorismu, jsou přesvědčení o tom, že islám čelí vnějším útokům a že právě Spojené státy jsou zodpovědný za ponižování muslimů.

Hlavním zdrojem využívaným v této kapitole jsou průzkumy veřejného mínění, na kterých autoři ilustrují, jaké je vnímání Západu v muslimských zemích a proč obyvatelé těchto zemí podporují teroristické činy. Jednoznačně ale chybí obecnější reflexe a analýza těchto průzkumů, jejichž využití je v určitých případech velmi problematické. Průzkumy mohou být výrazně ovlivněny dalšími faktory, jako je aktuální situace v dané zemi v době provádění průzkumu. Autoři pro podporu svých argumentů využívají různé průzkumy provedené v různých zemích a v různých časových obdobích, což umožňuje velmi selektivní výběr dat a v důsledku snižuje věrohodnost závěrů této kapitoly.

Za účelem snížení negativního vnímání Spojených států a Západu v muslimských zemích autoři doporučují využití strategií a postupů, které by vylepšily obrázek těchto zemí v muslimském světě. V podstatě navrhuji využití nástrojů propagandy, které by šířily pozitivní informace o Spojených státech, a programů podporujících interakci s místní populací. Tato kapitola je shrnuta v myšlence, že Spojené státy by se neměly snažit změnit se kvůli tomu, aby se zalíbily, ale měly by pouze pracovat na vytvoření lepšího vlastního obrazu. Toto tvrzení ale vyznívá značně pokrytecky, protože odmítá nutnost jakýchkoliv změn v chování a politice Spojených států.

V závěru autoři nenabízejí jasně shrnutí témat, jimiž se zabývají v předcházejících částech, ale otevírají novou problematiku. Diskutují otázky nových teroristických útoků. Jejich zjištění by měla sloužit jako doporučení nejen pro ty, kteří politiku přímo tvoří, ale také pro samotné občany. Jejich návrh sice vyznívá velmi atraktivně, ale je spíše představou o tom, jak by vše mohlo probíhat v ideální situaci. Překážky, které jsou spojeny s implementací politiky, jejímž cílem je vyvarovat se iracionálního chování a připravit obyvatelstvo na psychologické dopady teroristického útoku, nejsou dostatečně zdůrazněny. Je totiž značně diskutabilní, zda by taková politika vůbec mohla být úspěšná, protože je nutno brát v úvahu, že předchozí příprave a doporučením bude vždy konkurovat lidská přirozenost a reakce na aktuálně nastalou situaci.

Velkým kladem knihy je její jasná a přehledná struktura. Autoři nejprve čtenáře informují o tom, čím se v následující části budou zabývat, a tento úvod navíc doplňují definicí pojmů, s kterými pracují. Argumenty jsou vždy doloženy na konkrétních příkladech a podpořeny jasnými daty či odkazy na další materiály, navíc nevyznívají zaujatě, protože jsou představeny i pohledy odlišující se od názorů samotných autorů. Kniha je napsána srozumitelným jazykem a velmi čtivě. Autoři předkládají vlastní závěry a také řadu návrhů a doporučení. Přestože čtenář vždy nemusí souhlasit se závěry, se kterými přicházejí samotní autoři, schopnost vyvolat diskusi o palčivých otázkách je bezesporu velkým pozitivem knihy o tak kontroverzním tématu, jakým je americká politika po 11. září 2001.

Závěrem lze konstatovat, že se jedná o velmi zdařilou publikaci, která poukazuje na nedostatky války proti terorismu z pohledu práva a navrhuje vytvoření právního rámce, jenž by americké zájmy nepodřýval, ale respektoval. Kniha je velmi dobře strukturována, a přestože by některé závěry mohly být považovány za kontroverzní, jednotlivá tvrzení a argumenty jsou podpořeny dostatečným množstvím faktů a zdrojů. Kladně je nutno vnímat i to, že autoři docházejí k originálním závěrům a často ke zkoumané problematice připojují vlastní názor či komentář.

Pavel Šára

O AUTORECH

Michaela Kůželová (*1985) je interní doktorandkou Institutu mezinárodních studií FSV UK v Praze, obor moderní dějiny. Zabývá se vztahy francouzských komunistů se zeměmi střední Evropy v období po druhé světové válce a také dějinami vědy ve střední Evropě. Je autorkou monografie *Francouzští komunisté a Polsko v roce 1956* (Praha 2012).

Kateřina Šimová (*1979) vystudovala rusistiku na Filosofické fakultě a ruská a východoevropská studia na Fakultě sociálních věd UK v Praze, kde pokračuje v postgraduálním studiu v oboru moderní dějiny s disertačním projektem „Obraz sovětského Ruska u meziválečné české kulturní levice“. Mezi oblasti jejího badatelského zájmu patří dějiny ruské kultury, rusko-české kulturní vztahy a historie sovětských Židů. Spolupracuje s revue *Souvislosti* a literárním serverem *iliteratura.cz*.

POKYNY PRO AUTORY

1. Charakteristika přijímaných příspěvků

Časopis *Studia Territorialis AUC* (dále jen *AUC ST*) vydává původní příspěvky, jež dosud nebyly nikde publikovány, nejsou nikde v tisku a ani se nenacházejí nikde v recenzním řízení.

Příspěvky se přijímají v anglickém, českém a německém jazyce.

V případě anglických příspěvků se preferuje americká angličtina, redakce nicméně akceptuje i příspěvky zpracované v britské angličtině při předpokladu, že budou jazykově čisté a konsistentní. Úprava stylu se řídí příslušným jazykovým manuálem (*The Chicago Manual of Style* resp. *The Oxford Style Manual*).

Příspěvky se zasílají do redakce průběžně na adresu redakční rady stuter@fsv.cuni.cz. Příspěvky musejí být zpracovány v standardním textovém editoru (.doc, .rtf). Korespondence autora s redakcí probíhá prostřednictvím e-mailu.

Studie uvažované k vydání podléhají externímu recenznímu řízení, které je oboustranně striktně anonymní. Délka recenzního řízení od momentu zaslání příspěvku do redakce až po vrácení příspěvku autorovi k autorizaci, k přepracování či se zamítavým stanoviskem nepřesahuje tři měsíce. Redakce si vyhrazuje právo upravit příspěvek v souladu s vlastní redakční linií, jakož i odmítnout příspěvek k publikaci, pokud jej shledá nevyhovujícím, a to i bez udání důvodu.

Příspěvky vyžadující neúměrnou redakční péči z důvodu nerespektování edičních zásad, ledabyly upravené či s jazykovými nedostatky budou autorům vráceny.

2. Copyright

Copyright každého čísla přísluší nakladatelství Karolinum. Předpokladem pro publikování příspěvku v *AUC ST*, jakož i pro další užití díla je uzavření smlouvy o převodu autorských práv (nakladatelské smlouvy) mezi autorem a nakladatelstvím Karolinum.

3. Ediční zásady

Studie má mít rozsah nejlépe 25 až 40 normovaných stran. Optimální rozsah recenzí je 5 až 10 normostran. Delší texty budou posuzovány s ohledem na vhodnost jejich zkrácení.

Všechny studie bez ohledu na jazyk publikace musejí být opatřeny anglickým abstraktem o délce 100 až 150 slov. Všechny studie musejí současně obsahovat čtyři až šest anglických klíčových slov.

Zaslaný rukopis musí obsahovat následující položky: titulní stranu, abstrakt, klíčová slova, hlavní text, příp. přílohy. V průvodním dopise autor musí uvést úplné jméno, institucionální afiliaci, stručný odborný biografický profil v jazyce publikace, adresu pro zaslání autorských exemplářů a kontaktní údaje. U článků, které mají více autorů, musí být jeden z nich označen jako kontaktní osoba pro účely korespondence.

Jména z cizích abecedních soustav se přepisují do latinky. Pro přepis bibliografických položek v poznámkách se používá transliterační tabulka platná pro příslušný jazyk (Library of Congress, Oxford Dictionary, ČSN). V hlavním textu se pro přepis jmen z cizích soustav používá zavedená transkripce.

4. Systém odkazování

Autoři se drží klasického systému odkazování. Reference mají podobu poznámek pod čarou. Bibliografický záznam odkazovaných zdrojů se uvádí v poznámkách pod čarou, a nikoli jako samostatný seznam literatury.

5. Základní typy odkazování

Knihy

Jeden autor či editor

Richard Sakwa, *Postcommunism: Concepts in the Social Sciences* (Buckingham: Open University Press, 1999), 51–58.

Dva autoři či editoři

Roy Allison a Christoph Bluth, eds., *Security Dilemmas in Russia and Eurasia* (London: The Royal Institute of International Affairs, 1998).

Tři autoři či editoři

Martha Brill Olcott, Anders Åslund a Sherman W. Garnett, *Getting it Wrong: Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1999), 105–8.

Více než tři autoři či editoři

Viktor N. Rudenko et al., eds., *Politicheskaia nauka i gosudarstvennaia vlast' v Rossiiskoi Federatsii i Novykh Nezavisimykh Gosudarstvakh* (Ekaterinburg: Ural'skoe otdelenie Rossiiskoi Akademii Nauk, 2004).

Kapitola či jiná část v knize

Branislav Makyta, „Energetický dialog EÚ a RF“, in *Energie pro Evropu: energetická spolupráce Ruska a zemí postsovětského prostoru s Evropskou unií*, ed. Bohuslav Litera et al. (Praha: Eurolex Bohemia, 2006), 50–72.

Úvod, předmluva či jiná obdobná část knihy

Anatol Lieven, předmluva ke knize *An Endless War: The Russian-Chechen Conflict in Perspective*, Emil Souleimanov (Frankfurt: Peter Lang Verlag, 2007), 13–15.

Elektronicky publikovaná kniha

Catherine Guicherd, *The Enlarged EU's Eastern Border: Integrating Ukraine, Belarus and Moldova in the European Project*, SWP-Studien 2002/S 20 (Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, 2002), 31–32, http://swp-berlin.org/common/get_document.php?asset_id=319 (staženo 2. 4. 2008).

Zkrácená opakovaná citace

Makyta, „Energetický dialog“, 66.

Následující odkaz na tentýž zdroj

Ibid., 66–69.

Odborné časopisy

Článek v tištěném časopise

Zbigniew Brzezinski, „The Premature Partnership“, *Foreign Affairs* 73, č. 2 (březen/duben 1994): 67–82.

Článek v elektronickém časopise

Farkhad Tolipov, „Uzbekistan and Russia: Alliance against a Mythic Threat?“ *Central Asia-Caucasus Analyst* 7, č. 1 (11. ledna 2006): 3–5, www.cacianalyst.org/files/20060111Analyst.pdf (staženo 2. 4. 2008).

Článek získaný prostřednictvím elektronické databáze

Halford J. Mackinder, „Modern Geography, German and English“, *The Geographical Journal* 6, č. 4 (1895): 367–79, <http://www.jstor.org> (staženo 2. 4. 2008).

Recenze na knihu

Cameron Ross, recenze knihy *Political Parties in the Regions of Russia: Democracy Unclaimed*, Grigorii V. Golosov, *Slavic Review* 63, č. 4 (zima 2004): 898–99.

Noviny či společenské časopisy

Svante Cornell, „The War That Russia Wants“, *The Guardian*, 8. srpna 2008.

Diplomová práce či disertace

Jeff Sahadeo, „Creating a Russian Colonial Community: City, Nation, Empire in Tashkent, 1865–1923“ (doktorská disertace, University of Illinois, 2000), 96–108, 116.

Příspěvek přednesený na symposiu, setkání či konferenci

Jonathan Wheatley, „Democratization in Georgia since 2003: Revolution or Repackaging?“ (příspěvek přednesený v rámci Third International Workshop for Young Scholars, Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo, Japonsko, 5. července 2006).

Archivní materiály a sbírky

Telegram Š. Z. Eliavy a G. I. Brojda lidovému komisariátu zahraničních věcí, V. I. Lenini, L. D. Trockému a L. B. Krasinovi, Taškent, 27. prosince 1919, Archiv zahraniční politiky Ruské federace, Moskva, Čičerinův sekretariát, fond 04, inv. č. 39, kart. 43, spis č. 588, f. 13.

Interview

Publikovaná interview včetně rozhlasových a televizních pořadů

Paris Hilton, interview vedl Larry King, *Larry King Live*, CNN, 28. června 2007.

Nepublikované interview

Petr Šochman (EC Directorate General for Competition), v osobním rozhovoru s autorem, 24. září 2008.

Chráněný zdroj

Interview s důstojníkem pohraničních vojsk, 28. srpna 1998.

Website

„Growth of Welfare of Kazakhstan’s Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address by the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan“, Official Site of the President of the Republic of Kazakhstan, http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=0793D9432423DDE5062573EC0048005B&lang=en&L1=L2&L2=L2-22 (staženo 2. 4. 2008).

Osobní zpráva

Hans-Uwe Stahlmann, e-mailová zpráva adresovaná autorovi, 29. prosince 2007.

Zpracováno a upraveno podle *The Chicago Manual of Style*, 15th edition (Chicago: Chicago University Press, 2003), 593–754.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA TERRITORIALIA

XIII

2013

4

Prorektor-editor: prof. PhDr. Ing. Jan Royt, Ph.D.
Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1
<http://cupress.cuni.cz>
Praha 2014
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Vydání 1.
MK ČR E 18588
ISSN 1213-4449 (Print)
ISSN 2336-3231 (Online)